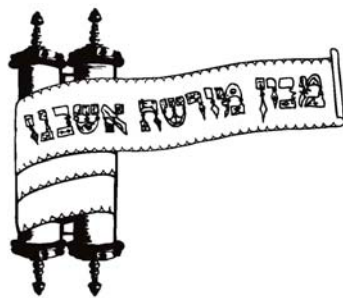

ירושתנו | ספר עשירי ה'תשע"ט

ירושתנו

ה'תשע"ט

ספר שנה
לתורתם של חכמי אשכנז
אורחותיהם ומנהגיהם, מסורות
וזכרונות, מחקרים וסקירות
כולל לוח מנהגי בית הכנסת לשנת תשע"ט

ספר עשירי

מכון מורשת אשכנז
בני ברק פרוס שנת תשע"ט

ירושתנו

יוצא לאור ע"י מכון מורשת אשכנז
ת.ד. 87 בני ברק

עורכים:

הרב שלמה יהודה ליב הופמן, מודיעין עילית
הרב יוסף שלמה מאיר, אלעד

חברי מערכת:

הרב בנימין שלמה המבורגר, בני ברק
פרופ. מאיר הילדסהיימר, בני ברק
הרב יהודה אהרן הלוי הורוויץ, ירושלים
הרב משה המבורגר, ירושלים

דוא"ל מערכת ירושתנו: yerushaseinu@gmail.com

לזכר

שומרי משמרת הקודש

בני קהילת **נורדען NORDEN**
גרמניה

משפחת אבותינו:

WOLFF וואלף

משפחות מכרינו:

וויינברג, דה-לווה

ומשפחות בני העיירה:

**שולנקלופר, סאמסון, שנטאל,
פון-דה-וואהל, וואטרמאן,
אלטגנוג, אשנדורף, קוסן, קופל**

זכרונם לברכה הי"ד

כרך זה של 'ירושתנו' מוקדש

לכבוד מרת חנה אליאס תחי'
MRS. ALMA ELIAS

ולעילוי נשמת בעלה ר' גבריאל בן ר' משה אליאס
DR. GABRIEL ELIAS
נפטר ב' בטבת תשע"ה

ולעילוי נשמת

ר' דוד ב"ר שלמה בכרך ז"ל
CARL BACHRACH
נפטר בי"ז באדר תש"ע

ורעייתו מרת מרים בת ר' יהודה המבורגר ע"ה
META BACHRACH
נפטרה בו' בשבט תשס"ט

הורי ר' דוד בכרך
ר' שלמה ב"ר נח בכרך הי"ד
SALOMON BACHRACH
נהרג על קידוש השם בטרבלינקה בשנת תש"ג
ורעייתו מרת רבקה בת ר' מרדכי היילברון ע"ה
RICKCHEN BACHRACH
נפטרה בכ"ט במרחשון תרפ"ג

הורי מרת מרים בכרך
ר' יהודה ב"ר דן המבורגר הי"ד
JULIUS HAMBURGER
נהרג על קידוש השם באושוויץ בשנת תש"ב
ורעייתו מרת אסתר בת ר' יהודה הלוי שטיינהאוזר הי"ד
ELSA HAMBURGER
נהרגה על קידוש השם באושוויץ בשנת תש"ב

לזכר נשמות

הרב הגאון מוהר"ר לוי יוסף
בן הרב הגאון מוהר"ר שלמה ברייער זצ"ל
ג' באייר תש"מ

זוגתו מרת רבקה ע"ה בת החבר ר' יעקב אייזמאן ז"ל
ח' בכסליו תשי"ד

החבר ר' שמשון
בן הרב הגאון מוהר"ר לוי יוסף ברייער זצ"ל
כ' בניסן תשנ"ז

זוגתו מרת מרים בת ר' יעקב צבי ברייער ז"ל
כ"ד בכסליו תשנ"ד

ר' יעקב ב"ר נפתלי לוריץ ז"ל
י' במנחם-אב תשכ"ט

זוגתו מרת רייזל בת ר' צבי לוריץ ז"ל
ט' בכסליו תשנ"ז

מרת גיטכא בת ר' אליעזר הלוי מיטטעל ע"ה
י' באייר תשע"ד

ר' שלמה ב"ר דוד גענוט ז"ל
כ' בטבת תשס"ז

זוגתו מרת בילא רחל ע"ה בת ר' יהושע גענוט ז"ל
ט"ו בטבת תשל"ז

הונצחו על ידי
אהרן ועדינה ראזענפעלד
יעקב ורבקה מלכה מיטטעל
יחיאל ובתיה מלכה לוריץ
נפתלי ויהודית לוריץ

לעילוי נשמת
מרת רחל בת ג'רמן ע"ה
שהצטיינה במסירותה למען חיי תורה
נפטרה בד' בשבט תשע"ד

**תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב (דברים לג, ד) - צוה לנו
שנעשה תקנה שיהא מורשה...**

ספר חסידים, סימן תתקצו

השתבחה קהילת אשכנז, שבכל שנות גלותה, אדוקה היתה במורשתה ובמסורתה, עד כי העיד עליה אחד מגדוליה שבמצוקת הימים גלה לארץ ספרד: "כי אני מחזיק את המסורת שלנו, וקבלת אבותינו ז"ל חכמי אשכנז, שהיתה התורה ירושה להם מאבותיהם מימות החרבן" (שו"ת הרא"ש, ש, כלל כ סימן כ).

גם כאשר חברו עליה אויביה מבית ומחוץ וביקשו לערער את מסורתה, תמיד קמו לה גדולים וצדיקים שהעמידו דת על תילה ושימרו את מסורתה עתיקת היומין. אך עד כמה אירונית היא העובדה, שדווקא כאשר נעקרה גלות אשכנז, רבת ההוד ואדוקת המסורת, ממקור חיונה ועלתה ושבה אל צור מחצבתה – ארץ הקודש – ממנה ינקה את מורשתה, דווקא כאן כמעט ונשתכחה.

סדרת 'ירושתנו' הרי היא בכלל קיום אותו ציווי "שנעשה תקנה שיהא מורשה", כפרט אחד מפעולות "מכון מורשת אשכנז", קדמה לה לסדרה זו, בזמן ובמעלה, סדרת 'שרשי מנהג אשכנז', שבשנה זו זכה מחברה, יו"ר מכון מורשת אשכנז, יקירנו הרב בנימין שלמה המבורגר שליט"א, להוציא לאור את הכרך החמישי עב הכרס ועמוס התוכן, בעל ענפים רבים המטעימים את פירות אשכנז המתוקים.

בתי הכנסיות כמנהג אשכנז הותיק הרבים שנתייטדו מאז, ובמיוחד ספרי התפילות - סידורים, מחזורים, ספרי סליחות וקינוח, בכמה וכמה מהדורות חדשות - מלמדות כי האילן הישן והעתיק עדיין יונק חיותו משרשיו העמוקים, ובעזה"ש דור לדור יביע אמריו.

*

הכרך העשירי, המוגש בזה אל קהל המתעניינים והמצפים לו, מביא בלב עורכיו וקוראיו שמחה כפולה: ראשית הוא סוגר תקופה של עשרה כרכים, המלאים מזן אל זן, העומדים למניין ומלמדים מה יפה ירושתנו. ועוד זאת, אין זה סוד כי הכרך הנוכחי סבל מחבלי לידה ארוכים למדי. השנתון לא הופיע בשנתיים האחרונות וכמעט שאמרנו נואש. חובתנו להתנצל בזאת בפני אלו שציפו לו, להביע הערכה לאלו שהמתינו לו בסבלנות מרובה, ולצד זאת להודיע שהתוכנית היא לחזור ולהוציא את השנתון מדי שנה בשנה – בתקווה שהוא יופיע בעתו ובזמנו. ומעתה מוזמנים כל תופסי הקולמוס להמשיך לשלוח את פרי מחקרם וחדושיהם למגוון המדורים.

בהוקרה לכל אלו שתמכו והמריצו, הן בדיבור והן במעשה.

מערכת ירושתנו

פרוס שנת תשע"ט

תוכן עניינים

רבתינו שבאשכנז

ספר החיים מהדורה קמא / רבי חיים מפרידבורג זצ"ל ..... יט
'ספר החיים' חובר ע"י רבי חיים מפרידבורג בחודשיים של 'הסגר' עקב מגיפה שפגעה בבני ביתו ונדפס בשנת ש"ג, חמש שנים אחר פטירתו. בקובץ כתב יד פרנקפורט 86 מצויה גרסה מקוצרת של הספר. השוואת תוכנו לתוכן הספר הנדפס העלתה כי מדובר במהדורה קמא של ספר החיים, המתפרסם בזאת לראשונה בתוספת מבוא הפורס את תהליכי כתיבת חיבוריו של רבי חיים ומנתח את התוכן הכולל של כ"י פרנקפורט 86. בנוסף הוא מאשר את הדעה שקובץ כ"י פרנקפורט 86 הוא אוטוגרף של המחבר.

אמת ליעקב - ספר דברים / רבי יעקב כ"ץ פופרש זצ"ל ..... נו
סיום סדרת דרושי פרשיות התורה שנשא רבי יעקב כ"ץ פופרש זצ"ל, רבה של פרנקפורט דמיין ומחבר שו"ת 'שב יעקב' (בכרכי ירושתנו הקודמים פורסמו הדרושים לחומשים הקודמים). דרושי פלפול בסגנונם המיוחד של ראשי הישיבות באשכנז דאז, שלא נמר טעמם ולא נס ליחס.

תשובת רבי מנחם מנדל קארגוי בענין נדרי רבים / הרב יהודה אהרן הורוויץ ..... פט
'חברא קדישא' דזולצבורג, שנוסדה בשנת תקע"ב, נתבקשה לסדר את חוקיות חברתם על ידי הממשלה. לשם כך היה עליה להגיש את תקנות החברה בפני הממשלה לבריקה אם אינן סותרות את חוקי הרשויות, ובעקבות זאת נזקקה לבטל תקנות אחדות שנתקנו בשעתן. השאלה היתה אם אין בזה חשש של נדר על דעת רבים, ואם ניתן לבטל את אותן תקנות.

השגות על ספר 'שערי בינה' / רבי עזריאל הילדסהיימר זצ"ל ..... קא
יצחק טולניס-האנדל התהדר כתלמידו של רבי מרדכי בנט וביקש לערער את היהדות המסורתית בספרו 'שערי בינה' ובספריו הנוספים. רבי עזריאל הילדסהיימר נחרד מן ההשפעה ההרסנית של הספר ופתח במלחמת חורמה נגדו. הוא עודד כתיבת חיבור שיתפלמס עמו, כשהוא מממן את הוצאותיו, ואף הוא עצמו עבר עליו ורשם את השגותיו המתפרסמות בזאת לראשונה, בתוספת מבוא מקיף על כל הפרשה.

שו"ת חכמי אשכנז בענין המקווה בנירנברג / רבי שלמה אנסבכר זצ"ל ..... רכ
רבי שלמה אנסבכר, רבה של ק"ק 'עדת ישראל' בנירנברג, ביקש להקים מקוה בעירו, אך נתקל בקשיים שדרשו פתרונות הלכתיים מיוחדים. במשך כמה שנים נשא ונתן בעניין זה עם גדולי אשכנז: רבי עזריאל הילדסהיימר; רבי יונה רוזענבאום; רבי שמעון הלוי הורוויץ; רבי יוסף גוגנהיימער; רבי שמחה במברגר; רבי יהודה ליב ויסמן; רבי פנחס משה אלחנן [הילה] וכסלר. המכתבים מסודרים וערוכים בתוספת מבוא הלכתי והיסטורי ובתוספת הערות, מקורות וצינונים.

חידוש בסוגיא דחדש / רבי שלמה זלמן ברויאר זצ"ל ..... רסד
קושיא בדברי רש"י במסכת קידושין, שנתקשו בה גאוני עולם, באה לידי יישוב נפלא ומחודש של רבי שלמה זלמן ברויאר, רבה של פפד"מ. החידוש התפרסם בשעתו בכתב עת שכבר נתעלם מן העין ולכן נשמט מעיני מלקטי תורתו. הוא מתפרסם בזאת למלא רצון צדיק זה, "כדי שיהיו... לזכור ולהזכיר דרך לימודו בקודש".

הגהות למסכת סוטה / רבי יונה מרצבך זצ"ל ..... רסו
כרכי הש"ס של רבי יונה מרצבך זצ"ל, רבה של דרמשטדט ומראשי ישיבת קול תורה, מלאים בציוניו והגהותיו אשר נרשמו בקיצור נמרץ ובדרך רמו. מתוך רשימות אלו פוענחו והועתקו רשימותיו למסכת סוטה, הורחבו ונתבארו בהערות שוליים.

הלכה ותוספות

בגדי חול בשבת חזון / הרב דניאל יהושע גולדשמידט ..... רעה
בירור הלכתי בדברי רבותינו הראשונים באשכנז ופסקו של הרמ"א בדיון לבישת בגדי חול בשבת חזון: מהי 'כתונת' והאם לובשים בשבת חזון רק כתונת של שבת, או אדרבה רק כתונת של חול; מפני מה השיג הגר"א שדין זה הוא 'חומרא יתירה' ושאינן ההיתר משום אבלות בפרהסיא; טעם החילוק בין אבלות בפרהסיא האסורה בשבת לבין אבלות בצנעה המותרת; עדות בעל חתם סופר על המנהג בפפד"מ.

לבישת טלית קטן בתקופת רבותינו הראשונים באשכנז / הרב ירחמיאל ישראל יצחק הלפרין רפא
סקירה הלכתית על לבישת טלית קטן, המתבוננת בתופעה מאז לבישת טלית בזמן חז"ל ועד השפעת שינוי סגנון הלבוש באירופה על מיעוט קיום המצווה בתקופת הראשונים. הסקירה מציינת הצעות רבותינו באשכנז וצרפת לקיום מצות ציצית בימיהם: טלית כמין 'קפרוניש' של חסידי אשכנז; טלית כעין 'סרבלי' של ר"י הזקן מדנפייר; טלית קטן תלויה ברצועות הנזכר במהרי"ל ובתרומת הדשן. בסופה מובא מנהגם של גדולי אשכנז בענין טלית קטן, ודיון הלכתי איזו ברכה לפי דעתם ראוי לברך עליה.

חיוב מאה ברכות לרבי יהודה החסיד ושאר חכמי אשכנז / הרב יהודה מנחם שטראוס ..... רצד
חישוב החיוב לברך מאה ברכות בכל יום, נתון במחלוקת אם לענין זה היום הולך אחר הלילה, או הלילה הולך אחר היום. המאמר שלפנינו מציג זו לעומת זו את דעות הראשונים לכאן ולכאן ומבאר כי לדעת חסידי אשכנז עניין מאה ברכות הוא כנגד הקרבנות וכדין 'קדשים' שבהם הלילה הולך אחר היום, שלא כרובן של מצוות התורה שבהן היום הולך אחר הלילה.

עלי הגיון

חורבן ובנין / רבי יוסף שלמה כהנמן זצ"ל ..... שג
מתוך נאום באסיפה שנאספה בט"ו במרחשון, למלאת ארבע שנים לשריפת בתי כנסיות בגרמניה. בנאום שנישא ככל הנראה בהיכלה של ישיבת 'קול תורה', פרס הרב מפוניבו' שלוש תקופות בחורבנה הרוחני והגשמי של גרמניה, לעומת שלוש תקופות של בניין.

פרשות המועדים : מקרא קודש / הרב מאיר קסלר ..... שז
פרשות המועדים מופיעות בתורה כמה פעמים, לעיתים בכינוי 'מקרא קודש' ולעיתים 'מקרא קודש' יהיה לכם'. ולא פעם אותו מועד נקרא פעם כך ופעם כך. בסקירה מלאה של כל האזכורים בתורה, עולים חידושים באשר למהותם וייעודם של המועדים.

פירושים על התורה נביאים ותפילה / רבי יעקב לוי זצ"ל ..... שיג
פירושים שנהג רבי יעקב לוי זצ"ל לומר לפני נכדיו, נלקטו ונקבצו על ידיהם בשני קבצים. מתוך אותם קבצים נבחרו לפרסום בעיקר פירושים בשם גדולי וחכמי אשכנז, מפיהם שמע המחבר את הדברים, לתת להם ולתורתם יד ושם. בסופו נוסף עוד מכתבי המחבר מאמרו על 'עריכת מסיבת בת מצוה לבנות'.

תורת אמך

תענית וינין – תענית פרנקפורט וסדר הסליחות הנאמרות בה / הרב ישראל מרדכי פלס - הרב יוסף שלמה מאיר ..... שכו
ביום כ' באדר שע"ז חגגו לראשונה בני קהילת פרנקפורט את 'פורים וינין', פורים פרנקפורטאי שנשמר על ידם דורי דורות. המאמר מתאר על מה ולמה נקבע פורים זה, מיהו זה ואיזה הוא 'וינין' אשר הביא לקביעת הפורים, ומדוע היום שלפניו, י"ט באדר, נבחר ליום 'תענית'. ואף זאת, אלו סליחות נאמרו בתפילת יום התענית, ואיזה שינויים חלו בסדר אמירתן בין שנת שע"ז לשנים הסמוכות לה.

'לקוטי חיים' – מנהגי ק"ק נארדען / רבי חיים ב"ר יהודה זצ"ל ..... שלו
'לקוטי חיים' – דינים ומנהגים לעבודת השם, היא התפילה בבית הכנסת שבק"ק נארדען. ספר המנהגים של קהילת 'נורדן' בצפון-מערב גרמניה, שנכתב על ידי ראש הקהל בתקופת הזוהר של הקהילה לפני כמאה שנה ונדפס בשפה הגרמנית בפרנקפורט תרע"ג, תורגם עתה לראשונה לעברית בעריכה מחודשת.

יעלה הדס / הרב הלל יחיאל הופנר ..... שפג
נהגו ישראל לברך על מיני בשמים במוצאי שבת. המנהג הפשוט המפורש גם בשולחן ערוך הוא לברך על ההדס דווקא. מאמר זה סוקר את מקורות המנהג וטעמו, לאור דברי הראשונים וחכמי אשכנז, את הברכה הראויה על ההדס, עד לפרטי פרטים, כגון לייחד כלי עבור ההדס ומספר ההדסים שיברך עליהם.

הברת התפילה של הגאון רבי נתן אדלר זצ"ל / הרב אלישע חן ..... שצו
השמועה על אודות רבי נתן אדלר, ששינה את מבטאו בתפילה למבטא הספרדי – כהנהגה פרטית ולא כהוראה לרבים – נחקרת על פי מקורות קדומים. כמו גם שמועה בלתי מבוססת ומופרכת שהמבטא אליו שינה רנ"א, היה מבטא תימני.

מנהגי הערלה והדם לאחר ברית המילה / הרב משה שוחט ..... תד
ביום השמיני ללידת בן בישראל מקיימים מצוות ברית מילה ומסירים ממנו את הערלה. את הערלה נהגו לקבור בעפר. מנהג זה עבר תהפוכות רבות, גלגולים ומחלוקות, מנהגים שונים ואף משונים בכל תפוצות קהילות ישראל באשר הם. המאמר סוקר את השתלשלות המנהג כפי המתבטא בדברי חז"ל ועד לצורתו בימינו אנו. כולל הפולמוסים הבאים לידי ביטוי בספרות הגאונים ועד לדורות האחרונים.

האם ניתן וראוי לבנות בימינו בית כנסת ע"פ מסורת אבותינו? / הרב מרדכי דרפר ..... תפז
בעל המאמר מוכר לבאי 'ירושתנו' במאמריו על צורת בית הכנסת שהתפרסמו בכרכים הקודמים. הפעם בא במעין סיכום של המסקנות העולות לאור התעסקותו הרבה בנושא חשוב זה, כולל מסקנותיו להלכה ולמעשה כיצד ראוי לבנות כיום בתי כנסת.

תקרב רינתי

ביאור כוונת החרוז 'אומרים קדוש וברוך' באופן לשבת ראש חודש / הרב שרגא פייבל הלוי

זיממערמאן ..... תקא
החרוז החוזר באופן 'לך אלים', אותו משוררים בני קהילות אשכנז בשבת-ראש חודש, הוא 'לך קהילות בשבתות ובחדשים אומרים קדוש וברוך'. המחבר מבהיר באופן נפלא מהי דרגת האמונה המיוחדת אליה אפשר להגיע ביום שבו מתאחדים שני הימים המיוחדים 'שבת' ו'ראש חודש', כאשר בדרך זו מתבאר עומק כוונת החרוז 'אומרים קדוש וברוך' הנאמר דווקא בשבת זו.

פזמון 'שעה נאסר' לי"ז בתמוז / הרב אהרן גבאי ..... תקד
הפזמון 'שעה נאסר', שהוא בעצם 'סליחה' ליום תענית י"ז בתמוז, נאמר בכל קהילות ישראל. לפזמון זה שינויי נוסח רבים מאוד (ככל הנראה בעיקר בקהילות אשכנז מאימת המלכות והצנזורה). המאמר בוחן את שינויי הנוסח ומברר את הנוסח המקורי.

אמירת פיוטי 'אקדמות' ו'ציב פתגם' בחג השבועות / הרב אליעזר יהודה בראדט ..... תקיד
הפיוט המפורסם ביותר בכל קהילות ישראל הוא פיוט 'אקדמות מלין' הנאמר בחג השבועות לפני קריאת התורה. זמן אמירתו המדויק גרר אחריו פולמוסים ודיונים הלכתיים. בסקירה רחבה, תוך סקירת דעתם ומעמדם של המקורות האשכנזיים בסוגיה זו, חושף המאמר את תפקידו המקורי של המנהג ומיישב בכך שאלות ותמיהות רבות.

בינת דורות

קווים מקבילים בין יהודה וגליל לבין ספרד ואשכנז / הרב יוסף שלמה מאיר ..... תקלו
השוואות בין מנהגי אשכנז למנהגי ספרד בדיני אבלות בשבת ומנהגי 'שבת חזון', והשוואות נוספת במנהגי חופה ונישואין, מעלות קווים מקבילים בין מנהגי יהודה בזמן חז"ל למנהגי ספרד ובין מנהגי הגליל למנהגי אשכנז, ומוליכות להקבלה נוספת בשינויי המבטא וההקפדה על היגוי האותיות הגרוניות בין בני הגליל לבני יהודה שהיו 'דייקי לישנא', ובין חכמת הדקדוק שפשטה במידה רבה בספרד ובמידה מועטה באשכנז, לעומת שמירת המסורת של חכמי טבריה בענין מבטא שבע התנועות של לשון הקודש.

ספרות התוספות למסכת כתובות / הרב אהרן גבאי ..... תקעג
מאמר ביבליוגרפי זה סוקר למעלה מעשרה קובצי תוספות למסכת כתובות, זיהוי בעליהם, תיאור כתבי היד המצויים כיום, מהות החיבור והיקפו, דפוסיו והיכן נזכר. לצד אופיו הביבליוגרפי משובץ המאמר בהערות וידיעות חשובות ובסופו סיכום של הידיעות החשובות העולות מתוך המידע הגדול והנרחב. למאמר מצורף כנספת, קצר אבל חשוב: "ביאור בתוספות על פי עיון מקורותיו".

שנים שהם אחד: ר' זלמן מרוטנבורג ור' יקותיאל הכהן / הרב יעקב ישראל סטל ..... תרד
אשכנז של תקופת הראשונים היתה מלאה חכמים וסופרים, מהם שנודעו לדורות ומהם שדבר קיומם לא נודע או כמעט לא נודע. התחקות אחר זיהויו של אחד מהחכמים העלומים מוביל למסקנה כי אין מדובר בחכם עלום אלא במי שכבר נודע ונתפרסם במקצועו – אך כינויו הבלתי מוכר הסתיר את זהותו.

והמה בכתובים

עמודים: תריג - תרכד

קטנתי / הרב בנימין שלמה המבורגר | זיהוי מקורות שהשתרכבו ל'פירושי סידור התפילה לרוקח' / הרב לוי יצחק חריטן | הנחת ספר התורה ביום הוצאת שני ספרי תורה / הרב אהרן גבאי | על טעמי ברדיטשוב / הרב יעקב שלמה ביק | טבילה בנהרות כיום / הרב רפאל שטרן | על הביטוי 'להוציא מלבן של צדוקים' / הרב עקיבא קרפ | עוד בענין 'להוציא מלבן של צדוקים' / הרב אהרן יעקב כהן | עוד על ניקוד גלויותינו / הרב יהודה כהן | על צפיפות הקברים בבית העלמין הישן בפפד"מ / הרב שלמה יהודה ליב הופמן | תיקון / מערכת ירושתנו

כבא הספר

עמודים: תרכה - תרל

בנין שלמה | חיל הצבא | השיר והשבח | רבינו דוד אבודרהם |
הקהילה האשכנזית באמסטרדם במאה הי"ח

מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז בא"י ובחו"ל / לוח לשבתות ומועדי השנה לשנת תשע"ט..... תרלא

רבותינו שבאשכנז

דגם בית המדרש של ישיבת וורמיישא על שם גדול תלמידיה - רש"י

ספר החיים מהדורה קמא

מבוא: על יחוס תוכן קובץ כ"י פרנקפורט 86 לרבי חיים ב"ר בצלאל מפרידבורג

תוכן המבוא:

רבי חיים מפרידבורג – תולדות חייו ורשימת חיבוריו | ליקוטי דינים 'איסור והיתר' כתב יד
פרנקפורט 86 | הוכחות שכותב הליקוט הוא מחברו | קורות חיבוריו של רבינו
מאוששים את הקביעה שהליקוט נכתב על ידו | מהדורא קמא של 'ספר החיים' שבקובץ
| נספח: הוכחות שקטעי 'ספר החיים' שבקובץ נכתבו בידי רבינו ואינם העתקה

רבי חיים מפרידבורג – תולדות חייו ורשימת חיבוריו

רבי חיים ב"ר בצלאל ב"ר חיים מוורמיישא, נולד בפוזנא בין השנים ר"פ-ר"צ. היה אחיו הבכור של מהר"ל מפראג, בצעירותו למד בלובלין מפי מהרש"ל, לאחר מכן אצל רבי שלום שכנא שם התיידד עם הרמ"א שהיה חברו לספסל הלימודים. משנת ש"ט הרביץ תורה בקהילת וורמיישא, ולאחר מכן כיהן כאב"ד וראש ישיבה בקהילת פרידבורג שבאשכנז במשך כחצי יובל שנים, בה נסתלק לבית עולמו ביום מתן תורה שנת שמ"ח.

רבינו חיבר ספרים רבים: 'ספר החיים' הכולל חמישה ספרים בענייני אגדה ומוסר; 'אגרת הטיוול' בענייני פרד"ס; 'ויכוח מים חיים' בו השיג על ספרו של הרמ"א 'תורת חטאת'; 'באר מים חיים' על פירוש רש"י לתורה; 'עץ חיים' על חכמת הדקדוק.

ספר נוסף שרבינו ערך אך נמנע מלפרסמו הוא ליקוט דינים בענייני איסור והיתר. כך מסר הרב חיד"א (שם הגדולים מערכת ספרים, א, סי' קכב): "הרב רבי חיים ב"ר בצלאל... חיבר 'איסור והיתר' ולא רצה לפרסמו, שלא יסמכו עליו". המקור לידיעה זו הם דברי רבינו בהקדמתו לספר 'ויכוח מים חיים' סעיף ו (מהדו' אמשטרדם תע"ב, דף ד עמ' א-ב):

הרשות נתונה ביד כל אדם, שיראה ללקט ולחבר יחד כל דבר חידוש שימצא בדברי הפוסקים הקדמונים ולכתבם בסדר נכון, כדי שיעמוד לו כנגד השכחה המצויה עכשיו מפני טרדת הזמן...

וזה לי גם כן כמו ט"ו שנים שנתתי אל לבי גם אני ללקט כל דיני איסור והיתר מספרי הפוסקים, אחת הנה ואחת הנה, וסדרתי אותם בסדר נכון והיו לאחדים בידי בתכלית הקצור, הלא הוא כמוס עמדי חתום באוצרותי. והבחורים שהיו אז בביתי גנבו אותו ממני ועמדו והעתיקו אותו בסתר, וכאשר נודע לי לקחתי מידם אותו ההעתק באף

ובחימה, כי לא חברתיו רק לי לעצמי להיות לי לעזר ולהועיל נגד השכחה ולא שיסמוך עליו אדם אחר.

ליקוט דיני 'איסור והיתר' זה שרבינו הטמין באוצרותיו עבר אחר פטירתו לידי בניו, כמובא בהקדמה לספר החיים שנדפס בקראקא בשנת שני"ג, חמש שנים אחר פטירתו: "לימד דעת את העם באלה חמשת חלקי החבורים מהחבור הלז [-ספר החיים]... גם חיקר ותיקן משלים הרבה עשות ספרים, בראש המתיק סוד בספר מיוחס על דברי רש"י ביאורים [-באר מים חיים], וספר דקדוק צחות לשון [-עץ חיים]... גם ויכוח על ספר תורת החטאת [-ויכוח מים חיים], מאיסור והיתרים עוד כהנה וכהנה דברים סתומים אשר בידי בניו היקרים ערוכים בכל ושמורים, ומהותם נעלם כעת מעיני עיני בשרים".

ליקוטי דינים 'איסור והיתר' כתב יד פרנקפורט 86

גורל הספר 'ליקוטי דינים' - איסור והיתר' שחיבר רבינו, נותר עד ימינו טמיר ונעלם. אכן בספרייה העירונית של פרנקפורט דמיין¹ קיים קובץ כתב יד, כתוב בכתיבה רהוטה, ובתחילת העמוד הראשון רשומה בכתיבה מאוחרת יותר: "אמר הצעיר דוד לבית כרמולי, יגעתי ומצאתי אחר חקירה ודרישה אחר חיפוש בניירו"ת, שקובץ הלזה הולך כתב ידו של הרב הגדול נודע בשערים מהר"ר חיים בן בצלאל זצ"ל ה"ה אב"ד דק"ק ורידבורג". כמו כן בעמוד השער מעל רשימה מעין 'תוכן עניינים' של הקובץ כתוב כך: "הקובץ הלזה מכתבת יד המפורסם הר"ר חיים בר בצלאל ז"ל ה"ה מק"ק ורידבורג".

'דוד לבית כרמולי' הוא כפי הנראה אביו של אליקים כרמולי, חוקר ואספן כתבי יד. את אוסף כתבי היד של אליקים כרמולי, רכש רבי רפאל נתן נטע רבינוביץ' בעל 'דקדוקי סופרים', עבור ספרייתו של הבנקאי ר' אברהם מערצבאכער ממינכן. בין כתבי היד היה גם קובץ זה, ועל פי דברי ד' כרמולי הנ"ל כתב רבי רנ"נ רבינוביץ' בקטלוג אהל אברהם, שיצא לאור בידי ד"ר יצחק אייזיק מערצבאכר במינכן תרמ"ח, ערך מס' 43, כי קובץ זה הוא "ליקוטי דינים מד' טורים ומאגודה ות' מהרי"ל ומהרי"ו ושאר ראשונים וקצור ס' החיים מהג"מ חיים בר בצלאל אבד"ק פרידברג (אחי המהר"ל מפראג) כ"י המחבר".

וכל הרואה אומר 'ברקאי'! הרי לפנינו מציאה גדולה, ליקוט של 'דיני איסור והיתר' כתוב בכתב ידו של רבי חיים מפרידבורג. אין זה כי אם הקובץ הכמוס שהיה חתום באוצרותיו. אך שני מומחים בדורנו מיאנו לקבל את אבחנתם של ד' כרמולי ורנ"נ רבינוביץ' ולפיה הקובץ המצוי כיום בספריית פרנקפורט, הוא הקובץ הנ"ל אשר היה ספון בביתו של רבי חיים. הראשון, פרופ' יצחק (אריק) זימר בספרו 'רבי חיים ב"ר בצלאל מפרידברג', י"ל ע"י מוסד הרב קוק בירושלים תשמ"ז, עמ' 83 הע' 11: "ראוי לציין שכת"י בספריית פרנקפורט דמיין... מכיל קובץ הלכתי... כרמולי משער שהוא העתקה בכתיבת ידו של ר' חיים. בדף 40 ב' נזכר:

1 מספרו: HEBR. OCT 86. צילמו בבית הספרים הלאומי בירושלים, מס' סרט: F 22015.

בסוגריים מרובעות והערות שוליים עם השוואות למקורות אחרים וציטוטים ממקורות נוספים. ויהי רצון שיהיו שפתי רבינו דובכות בקבר, ונזכה לראותו במהרה בתחיית המתים.

יוסף שלמה מאיר

נו"נ לרבינו ולאחיו מהר"ל מפראג זצ"ל

'ספר החיים' לרבינו חיים ב"ר בצלאל מפרידבורג מהדורה קמא מכת"י

ספר החיים ספר זכיות

פרק א

למה נקראו 'תלמידי חכמים', אפילו הגדולים, וגם למה נקרא הגמרא 'תלמוד'. והטעם, שהם כולם סמכו על הקבלה, וכן משה רבינו סמך על מה שקיבל מסיני ונעשה 'רבינו', אבל הוא מרוב ענוותנותו לא החזיק עצמו רק כמשה בעלמא, לכך נקרא משה רבינו, ולא רבינו משה. וכן הנביאים כולם, כגון, ישעיה הנביא. וכן קרוב לטעם זה 'גדול מרבן שמו':

פרק שני

גזירות דרבנן הם יותר מקובלים להשם יתברך, יותר ממצוות התורה. וכן מה שגזור אדם על עצמו. ומשלו (בראשית רבה ע"א, ד) לכהן שנתן לו בעל הבית כמה כורין של חיטין תרומה ואינו מחזיק לו טובה על כך, ואם נתן לו מלא קומץ של חולין הוא מחזיק לו טובה: אגדות התמוהות שבתלמוד לצורך הם, שרובן אינם, כבר העתיקו האומות גם את התלמוד ועכשיו בזוי הוא בעיניהם על דבר האגדות:

'משען לחם' (ישעי' ג, א) נדרש (חגיגה יד ע"א) על בעלי התלמוד, והטעם כי הלחם הוא המזון היותר נאות לאדם מכל שאר אוכל, אשר נפשו של אדם קץ בה התמידו, ואינו כן הלחם:

פרק ג

אמר (דברים ח, ה) 'כאשר ייסר איש את בנו', ולא אמר 'אב', לומר שצריך להיות כאיש בגבורתו לייסרו, ולא רחמן כאב:

פרק חמישי

יש הפרש¹⁴ העושה נס לצורך עצמו, או העושה לצורך הצלת אחרים. כי העושה נס לצורך עצמו, אין כאן שום מונע, אבל העושה נס לצורך הצלת אחרים יש כאן מונע מצד המקבל. וזה

13 בספר: 'נראה בעיני, שיש הפרש גדול בין צדיק או נביא העושה' וכו'.

אמת ליעקב – ספר דברים*

לפרשת דברים

[לשון 'משנה' תורה]

במדרש (דברים רבה א, א) "אלה הדברים, הלכה אדם מישראל מהו שיהי' מותר לו לכתוב ס"ת בכל לשון" וכו'. וצ"ע האיך תלה שאלה זו באלה הדברים.

וי"ל, ע"פ דאית' במסכת סנהדרין בפ' כהן גדול (כא ע"ב) "תניא רבי יוסי אומר ראוי הי' עזרא שיהא ניתנה התורה על ידו כו' ואע"פ שלא ניתנה על ידו נשתנה הכתב על ידו שנאמר וכתב לו את משנה התורה הזאת כתב הראוי להשתנות כו', ר"ש אומר כו' כתב לא נשתנה כל עיקר שנאמר ווי העמודים גו' - ואומר ואל היהודי' ככתבם וכלשונם, מה לשונם לא נשתנה אף כתבם לא נשתנה, אלא מה אני מקיים את משנה התורה הזאת, לשתי תורות" כו'.

רק דהאי תורה גופא יש בה פלוגתא שם כדמוכח, א"כ למאן דלית ליה ב' תורות הוי מוכח ממשנה תורה דכתב עתיד להשתנות, וא"כ לאותו מ"ד קשה מההיקש דככתבם וכלשונם למאי אתא, דהשתא ליכא למימר מה לשונם לא נשתנה, והוי צ"ל ע"כ מההיקש איפכא מה כתבם עתיד להשתנות אף הלשון עתיד להשתנות. והיינו, דאף דניתנה התורה בלשון הקדש, מ"מ מותר לכתוב בלשון אחר והוי מותר לכתוב בכל לשון.

רק דאיתא במהרש"א פ' הבונה (שבת קד ע"א ח"א ד"ה אלה) גבי אלה המצות שאין הנביא רשאי לחדש וז"ל, "האי קרא אלה המצות והמשפטים גו' בסוף ספר במדבר כתיב לפי ענינו לא אצטריך האי קרא התם אלא למעט אתא שאין כו' וספר אלה הדברים אינו בא לחדש אלא שהוא משנה תורה" כו'. ופירש ז"ל דלכך קאמר אלה המצות גו' בסוף ד' חומשים קודם אלה הדברים, לומר שאין בחומש אלה הדברים שום מצוה חדשה, רק שיחזור המצות שכבר נתנו בד' חומשים, וזהו לשון משנה לשון כפילת הדברים שמשא חוזר הדיברות שכבר ציווה ה', וכן הוא בספר אברבנאל שחיבר על משנה תורה, ע"ש.

ובשביל זה כתב "אלה" הדברים ולא ואלה, דאינו מוסיף על הראשונים דהמה דברים חדשים, משא"כ מצות אילו כבר נצטוו אלא נשנית בספר הזה. ולפ"ז אין מוכרח לפרש לשון משנה שנשתנה הכתב רק משנה לשון כפילת הדברים, ומצינו למימר כהאי מ"ד דהכתב לא

* המשך וסיום הסדרה 'ירושתנו' ספרים שישי עד תשיעי (תשע"ב-תשע"ו). ראה שם בספר שישי במבוא על המחבר ועל החיבור. וכבר אמור שם: כל התוספות בתוך הדברים, הן בסוגריים עגולים והן במרובעים, כולן נוספו ע"י המערכת. המוסגר בסוגריים משוננים, נמצא במקור והינו הערות התלמיד המעתיק – רבי משה מנהיים. כדרכם של מחברי אותה תקופה, אין ציטוטי המקורות מדוייקים ומלאים, אלא רק זהים בתוכנם (אך גם כשאננם מדוייקים סומנו במרכאות לנוחות המעיין). סימני הפיסוק וכותרות המשנה לא יצאו מידי המחבר.

נשתנה מההיקש דככתבם וכלשונם מה לשונם לא נשתנו, ואיכא לפרש ההיקש נמי איפכא, לכך שאלו השתא הלכה כדברי מי - משא"כ בלא אלה הדברים הוי מוכח כאידך דעה, וק"ל.

לפרשת ואתחנן

[מטעם מה ביקש משה להתיר השבועה ומה ענה לו הקב"ה]

ביאור הפסוקים בראש הפרשה, נקדים דאיתא במדרש (ספרי פרשת פנחס פסקא קלד) "אתה החילות החלת את השבועה, כתוב בתורה זוכח לאלהי יחרם ובניך עבדו עבודת אלילים [ובקשתי עליהן רחמים וסלחת, אתה החלת את השבועה]".

ובאמת אית' בש"ס (ברכות לב ע"א) על "ויחל משה" (שמות לב, יא), שהתיר לו שבועתו. וממילא יש לפרש החילות נמי על שבועתו שהתיר לו, שמשה אמר אתה החילות שנתת לי כח להתיר שבועתך.

אך יש לחלק בין התרת שבועה זו לשבועה הנ"ל, דשבועה זו נוגע לעצמו ואין יכול להתיר שבועה זו כיון שהוא נוגע בדבר, כדאית' בש"ך בי"ד סי' רכ"ח ס"ק ט' [י' וז"ל, "ואם אסר הנייתו על בני העיר כתבו הרמב"ן והטור והריב"ש סי' ת"ו דאסור למשאל על נדרו לחכם מבני אותו עיר מפני שנוגע בדבר", עכ"ל. וא"כ כ"ש הכא דכל שבועתו נוגע לו דאינו יוכל להתיר - רק התינוח אם הוא מתיר כמו חכם - אבל לפי דאית' במדרש (ילקוט"ש וזאת הברכה רמז תתקנא) דמשה הי' מתיר כמו בעל לאשתו, וז"ל "האיש הזה אם מבקש להפיר נדרי אשתו מפיר ואם מבקש מקיימו" כו' - ולפ"ז יכול להפיר אף מה שנוגע לעצמו כמו שהבעל מפיר נדרים שבינו לבינה. אך נגד זה יש ריעותא דבעל לאשתו צריך להפיר דוקא ביום שמעו, לכן קאמר "ואתחנן בעת ההיא", דהיינו מיד באותו שעה ששמעתי הגזירה לאמר "אתה החילות", פי' בשעת העגל להתיר נדרך, אבל לא ידעתי מאיזה טעם אם בתורת בעל יש לי כח להתיר או בתורת חכם אם יאמר לי מיד בעת הזאת עדיין יש תקוה אם שמעתי בתורת בעל יש לי להפר גם נדר זה, אבל אם יעבור כי פנה היום אין תקוה לי בדבר הזה כי בתורת חכם אני נוגע בדבר, ובתורת בעל עבר יום שומעו.

ובשביל זה סיים "אשר מי אל בשמים ובארץ" גו', דאל"כ ה"ל להוכיח דבתורת חכם מתיר, דהאיך יתן הש"י מעלות למשה כמעלת בעל לאשתו וימחול על כבודו, כיון דמלך שמחל על כבודו אינו מחול - רק בקידושין (לב ע"א) מסיק דהקב"ה מצי מחיל ליקריי, דכל עלמא דיילי הוא, ע"ז אמר "אשר מי אל בשמים ובארץ", ואתה לבדך ומי יאמר לו מה תעשה דכל עלמא דיילי הוא, והקב"ה השיב לו "רב לך", כלומר מעלה של רב וחכם יש לך ולא מעלת בעל עד יום מותו כמבואר בקצת מפרשים, וא"כ אין לך רשות להתיר נדרך כיון שאתה נוגע בדבר, וק"ל.

[ענין ריבוי תפילות משה לתוכחתו את בני ישראל]

בפסוק ואתחנן אל ה' ויתעבר ה' בי למענכם גו' ויאמר ה' אלי רב לך גו'. ויש לדקדק, כיון שכל זה הוי מן התוכחה, מאי הוכיח ישראל בזה שהתחנן לפני ה' ולא

תשובת רבי מנחם מנדל קארגוי בענין נדרי רבים

מבוא - תולדות רבי מנחם מנדל קארגוי בעל 'גידולי טהרה'

הרב הגאון המאור הגדול צדיק נשגב מו"ה מענדל קארגוי זצ"ל... אעידה נאמנה כי שמעתי כמה פעמים שבחו ומהללו בפי כבוד אאמ"ו ז"ל [-בעל חתם סופר] וידעהו בשם כי הוא בקי בחדרי תורה, ארי שבחבורה, לו זרוע עם גבורה, לישא וליתן במלחמתה של תורה, הא לגמרא והא לסברה, קולע אל השערה, כאחד מן הגבורים אשר לבית ישראל מאירים, העמיד תלמידים עדרים עדרים...

(בעל 'כתב סופר' בהסכמתו לספר 'גידולי טהרה')

ואכן רבותינו האחרונים מביאים דבריו פעמים רבות וגם סומכים עליו להלכה¹. הג"ר מנחם מנדל קארגוי, נולד לאביו רבי נפתלי הירץ קארגוי, בעיר פרוסטיבור שבבוהמיה (כ-300 ק"מ מזרחית לפראג), בשנת תקל"ב. ונפטר בערב ראש השנה כ"ט באלול תר"ב.

רבותיו

למד בישיבת פראג אצל בעל 'נודע ביהודה'. משם עבר לישיבת פרנקפורט, ושקד על תלמודו אצל בעל 'הפלאה' והג"ר נתן אדלר². כן למד בישיבת פוזן, אצל חתן בעל הנודע ביהודה הג"ר יוסף יוסקא, ולבסוף בישיבת מיינץ אצל האב"ד הג"ר הירץ שייאר בעל 'תורי זהב'³.

פאריז

על אף גילו הצעיר שימש בפאריז כדיין חשוב, ו"כל הדבר הקשה יביאון אליו וכל הגדולים שמה לדבר גדול הצטרפו אותו לשמוע דעתו דעת תורה"⁴. תקופת מה עסק במסחר, זאת בחסות גיסו הרב ברוך ווייל, כשבד בבד עושה מלאכתו עראי ותורתו קבע בהתמדה גדולה ומרביץ מתורתו. אף נטל חלק בחיי הקהילה בפאריז וחיבר "שיר ומזמור" - "על יום משיחת נאפאלעאן האדיר קיסר פראנזע פה פאריז יום ד' א' של ר"ח אדר ראשון ה'תקס"ה" (נדפס בפאריז בשנת תקס"ה, עם תרגום השיר לצרפתית).

- 1 דברי ר"א סופר בהקדמתו לפירוש רבינו למסכת תמורה.
- 2 בשו"ת יד הלוי או"ח סי' קיד, וגם בשו"ת נטיעה של שמחה או"ח סי' 33, מופיעים דברי רבנו בשם רבו רנ"א: "גם ראיתי מהגאון אמ"ו מו"ה נתן אדלער שאסר לברך על קארפוער...".
- 3 אותו מתאר החתם סופר בשו"ת חלק או"ח סי' פו: "תפארת ישראל וקדושו נזר אלקים על ראשו בנן של קדושים... גאון ישראל מופת הדור נ"י ע"ה פ"ה". כן ערך עליו רבי וואלף המבורג מספר, הנדפס בשם 'אלון בכות' (פירט תקפ"ג).
- 4 הקדמת תלמידיו לספרו גידולי טהרה.

א

שאלת רבי דוד ב"ה זוסמאן לעווענמאיר לחמיו רבי שמעון די שבק

קופיע¹² מהשאלה ששאלתי את פי אמו"ח הדיין מהור' שמעון ד"ב¹³ נרו יאיר בק"ק פ"ד פיירסדורף¹⁴.

ט"ז לחודש טבת תקצ"ט ל' פה זולצבערג.

שלמא רבה יסגא לאמו"ח וכו' מהו' שמעון ד"ב נרו יאיר.

את נחמדתו וכו' - ואגב גררא, לעקור הנדר מעיקר', אשאל גם אנכי בסבר' לאמו"ח נר"ו השאלה אשר כבר שאלתי את פיו הגאון מהו' וואלף ה"ב¹⁵ בק"ק פֿירדא נ"י, זה כשנים עשר, לחות דעתי ודעת אנשי הח"ק דג"ח בקהילתינו יצ"ו,

ודכירנא כעין שהראה לי אותו פעם בתוך ספר שו"ת נודע ביהוד' דמיון השאלה הזאת¹⁶, ואסכים עם מה שאמר לי מהו' וואלף ה"ב הנ"ל, שבקל יכול להתיר הנדר ע"י ג' הדיוט' כדינ'. ובפירושו אמר לי הגאון הנ"ל שיכול למצוא היתרי' להתיר נדרי' כאלה - אך מפני גזירת המלכו' אינו רוצה להור' הוראה ולפסוק דינ', שאלך ואשאל השאלה לאמו"ח מהור' שמעון נר"ו.

ואני עשיתי כאשר צויתי לאמור.

וכעת הזאת - אחרי האנשים ההמה אשר הקימו זה החבר' בשנת תקע"ב אשר נמנו בשמותם המה עדן שוכני עפר, ואנשי אמנה אבדו, וכעת הזאת קמו דור אחר למקומותם בשמותם, ורובא דרוב' מספקי' באמירתי ובסהדתי בשם שרי קדושים האלה, לחשוב מחשבות עלי לאמור זרה, שמלבי בדיתי והוצאתי דברי, כי נדר עד"ה¹⁷ אין לו התרה, וחס מלהזכיר לעשות כזאת, אי לזאת אצטרך, אחזיר ואשאל השאלה כהוויית' וכצורת' ראשונה.

ותמצית השאלה היא, כאשר יראה אמו"ח נר"ו מתוך השטר מכתיבתי ידי. בשנת תקע"ה הוקם החבר' דג"ח בקהילתינו יצ"ו ונתקיים השטר בחתימת ידיהם (הרוב מהחתומים הולכין לעולמים) ואחרי' נתמנו תחתיהם - ואידי דחביבי ברייתא שלי כתבתי בתחלת השטר בזה"ל בגין כן וכו' -

וידעתי ידיעה נאמנה שאין אחד מאנשי החבר' שם על לב לשון זה השטר באשר שמיעוט דמיעוט' מבינים לשון עבר, ולא מעמיקים בלשון נדר על דעת הרבים.

12 = העתק.

13 = די שבק. בנו של רבי דוד די שבק, בעל 'פרדס דוד'.

14 השם הגרמני הוא: ביירסדורף Baierdorf.

15 רבי וואלף המבורג בעל 'שער זקנים' (תק"ל-תר"י), ראה עליו באריכות, רב"ש המבורג, הישיבה הרמה בפירדא, כרך ג, בני ברק תש"ע, עמ' 111-35 (ועוד שם על ישיבתו, עמ' 236-115).

16 להלן מביא משו"ת נודע ביהודה ח"א שאלה סח.

17 = על דעת הרבים.

ולא חששנו לשום דבר מניעה אשר יבוא לשטן לנו באחרית הימים, לקלקל או לבטל דבר או חצי דבר - והנה עתה נתבקש מהאדון לאנדריכטר¹⁸ נ"מ, כאשר שמע שיש חבר' כאן - להרשים ולכתוב התקנות החבר' דג"ח בלשון לע"ז, להניח לפניו לקרוא אות', ואמר שאם ימצאו כהוגן וכדיני' דמלכות', יקיי' אותם ויחתום בשם המלך, כי אין לנו להקי' חברה בלי רשיון המלכות. ויתאספו על זה אנשי החבר' להתייעץ, כי כמה תקנות הן המה מתנגדים לדיני' דמלכותא, כמו תפלת מעריב בזמנו בחדר מיוחד - להתענות ב' ה' ב' ולאמור סליחות - ולנעור בליל שבועות וה"ר וכדומה רבות¹⁹ -

ועל דא על משכבי רעיוני סליקו כדת מה לעשות למען שלא ישלחו בעולתה ידי בעלי זרוע, נבלים ורמאים לבטל הח"ק - ולחלק המעות דח"ק אשר עולה כעת לשש מאות זה' אשר נשתלמו מהפירות ופירות פירותיהן עבור עניי' קהילתינו שכר הרופא וסממנים בעת חליים. ובאתי באמירה רכה לפני' ואמרתי להם, אני אתאמץ ואחזק דבר החבר' זה להקים על תילה, לעשות חיל, לעשות ע"י חבילות חבילות של מצוה - צדק' וג"ח. ועל²⁰ יעלו עוד התקנות למשפחותם למקומתם בשמותם כבראשונה, ודעתי נוטה להעמידו השטר על עיקר על ג' דברי' על התור' ועל העבודה ועל ג"ח. - דהיינו ללמוד בכל שבת וי"ט דברי מוסר - לשמור החולי בלילה ע"י שומרי' ובקיאים בעת הצורך - ולשלם להרופ' והסממני' עבור העניי' - ושאר דברי' שהמה נכתבי' בשטר אשר המה טפלים לו יהיו בטיילין, ואז התקנו' כאלה יבואו ברנה בידיעה לידי השרר"ה יר"ה לקיים אותם.

ולהגיע למרגוע כזה צריכנא מקודם לידע להודיע ולהודע, שיותר לבטל דבר מהשטר - לשאול על הנדר ע"פ הדין, כי אם כתב הכותב השטר הלשון נדר על דעת הרבי', שגגה יוצא מלפניו בלא כוונה, כי ידעתי ידיעה נאמנה שכתבתי זה הלשון בלא ידיעתם ובלא הבנתם, וסמכו עלי כעור הנמשך אחרי הפקח, ולפי קט שכלי פי שנים מצוה בהתרתן, כאשר כתב הרמ"א ובאר היטיב י"ד סימן רכ"ח²¹ אם דבר מצוה היא יש להתירו, כי בלאו הכי יבטל השטר, ויתהרס בנינו, ונאבד תקותי מלקבל שכר על טרחת.

והנה עתה באתי בבקשתי לעמוד על ימיני, שאמו"ח יעיין בשטר ויעיין בדינו למצוא היתר, להשאל על הנדר ע"י פתח חרטה כדינה, ואצפה על תשובתו,

כ"ד חתנו דוד ב"ה זוסמאן לעווענמאיר

18 = שופט המדינה.

19 לא ברור במה נוגדות הנהגות אלה לדינא דמלכותא. יתכן והבעיה בהתקבצות תפילה מחוץ לסדרי בית הכנסת הרגילים או שלא בבית הכנסת.

20 אולי צ"ל: ואז.

21 סעי' כ. ובאר היטב ס"ק מה.

השגות על ספר 'שערי בינה'

מבוא

יצחק טונליס-האנדל – פרקי חיים

תולדות

יצחק טונליס-האנדל (Isak Tonelis-Handl) [להלן: האנדל] נולד באדר תקס"ח¹ בניקולסבורג (Nikolsburg) שבמורביה (Mähren). בנעוריו למד בישיבתו של ר' מרדכי בנעט (Markus Benedikt),² בו ראה את רבו המובהק.³ בשנת תר"ט עבר לווינה (Wien) שבאוסטריה ועסק במסחר.⁴ בשנים תרל"א-תרמ"ז כיהן כדיין בבית הדין של קהילת וינה.⁵ האנדל לימד בווינה במסגרות שונות. במחצית חודש חשוון תרכ"א דווח כי הוא החל במתן סדרת שיעורים במשנה ובתלמוד למועמדים לרבנות. שיעוריו כללו: משנה ברכות, בעיון⁶ ובבקיאות; מסכת חולין וכן טור יורה דעה. כותב הדברים ציין כי האנדל 'הוכיח את כשרונו הגדול בתחום ההלכה, ואנו מאחלים לו שלא ירפה'.⁷ אולם בפועל לא הלם תיאור זה את המציאות. בתגובה לנאמר נקבע שהדיווח האמור משרטט למעשה 'מצב שאנו מייחלים לו מכל הלב, אבל הוא עדיין אינו קיים'. האנדל, כך נמסר, לימד במבנה בית הספר לדת המקומי (Religionsschule) שלושה תלמידים בלבד. אחד מהם הינו בנו,⁸ ואחד תלמיד שלא מן

- * כתבי יד שמקורם לא צוין מצויים בארכיון שהותיר אחריו ר' עזריאל הילדסהיימר.
- 1 תאריך מלא לא נמסר. קביעת התאריך על יסוד דברי האנדל בספרו 'נר מצוה', א, וינה תרל"ח: 'עד היום מלאת לי מספר ימי אנוש עלי אדמה' ('פתח דבר', עמ' V), ובדומה: 'ביום שלמו לי ... שבעים שנה ... חדש אדר' (שם, שם, עמ' 134). המבוא לספר נחתם בחודש אדר תרל"ח. שם, שם, 'פתח דבר', עמ' VI.
  - 2 ר' מרדכי בנעט. רב וראש ישיבה בניקולסבורג, וכן רב מדינת מורביה.
  - 3 ראה להלן: 'תורה וחכמה במשנתו – הצגתו כתלמידו הנבחר של ר' מרדכי בנעט'.
  - 4 צוין שהאנדל, חרף כל מאמציו, לא הצליח לזכות בכהונת רבנות בקהילה חשובה, ולכן עסק בשעות לפני הצהריים במסחר, ואחר הצהריים למד באוניברסיטה, או בספרייה, במטרה להשלים את השכלתו המדעית. שעות הבוקר המוקדמות ושעות הערב המאוחרות הוקדשו ללימוד גמרא. ראה: D. H., 'Isak Tonelis Handl. Ein Zeit- und Lebensbild', *Neuzeit*, 27, 52 (1887), p. 504. וראה להלן, הערה 231.
  - 5 Carsten Wilke, *Biographisches Handbuch der Rabbiner*, part 1, vol. 2, München 2004, p. 414. [להלן: וילקה].
  - 6 כה כתב האנדל באחד מעיוניו: 'דבלמוד המשנה צריכים אנו לדייק היטב, ולשום לב על כל מלה ומלה ... וטוב לנו דיוק השכל והבנה במלה אחת על בורי' בדברי המשנה. ממלא צנא דקרא דמיונים ורעיונים שנבדה מלבנו'. שערי בינה, וינה תרכ"ב, ו, ב.
  - 7 A. B., 'Toneles' Thalmudschule in Wien', *Ben Chananja* 4, 11 (1861), p. 90.
  - 8 יש להניח שמדובר בבנו הרמן (צבי) האנדל. לימים למד בסמינר הקונסרבטיבי לרבנים בברסלאו (Jüdisch-)

המניין באשר החזיק כבר בהיתר הוראה. הכותב הביע את תקוותו כי תלמידים רבים יזרמו להאנדל, אך את המצב הנוכחי 'אין לצינו כמשמח'.⁹ בסיוון תרכ"א דווח כי לימוד התורה בווינה מוזנח, ובפועל מדובר רק בהרצאות של אהרן ילינק (Adolf Jellinek),¹⁰ ובשיעורי התלמוד של האנדל. המאמצים מופנים בעיקר ל'בית הספר לדת'.¹¹ בשנת תרכ"ד הקים ילינק, במבנה בית הכנסת 'ליאופולדשטטר טמפל', את בית המדרש 'ללימוד וללמד', שיועד לתלמידי גימנסיה אשר התעתדו לכהן כרבנים. האנדל לימד בו משניות.¹² 'חברת בית המדרש' סיעה להאנדל בהוצאת אחד מספריו.¹³ מאז פטירת ר' אלעזר הורוויץ (Lazar Horwitz),¹⁴ בשנת תרכ"ח, מילא האנדל את מקומו, בלימוד שיעור בחברת ש"ס המקומית.¹⁵ האנדל מת בווינה ביום כ"ה בחשוון תרמ"ח,¹⁶ ונקבר בעיר הולדתו ניקולסבורג. האנדל חיבר שלושה ספרים, פירוטם להלן.

'שערי בינה'

מהות הספר

ספרו הראשון של האנדל, 'שערי בינה', הופיע בווינה בשנת תרכ"ב, והוא מכיל ביאור כללי ועיקרי הוראה, וסותר את דברי ר' צבי הירש חיות (Zwi Hirsch Chajes)¹⁷ בספרו 'משפט ההוראה'.¹⁸ וזה נוסח השער:

- 9 (theologisches Seminar in Breslau) שבגרמניה. כיהן כרב בקהילת פאסוואלק (Pasewalk) שבפומרניה (גרמניה), ולאחר מכן בקהילת אייבנשיץ (Eibenschütz) שבמורביה. [Anon.], 'Wien', Ben Chananja 4, 15 (1861), p. 137.
- 10 אהרן ילינק. רב ליברלי בווינה. מטיף ב'ליאופולדשטטר טמפל' (Leopoldstädter Tempel) ברובע השני (Leopoldstadt). מראשי חכמת ישראל.
- 11 [Anon.], 'Wien, 2. Juni', Ben Chananja 4, 23 (1861), pp. 205–206.
- 12 נ. ק., 'מכתבים מווינען (סוף)', המגיד ז, 51 (תרכ"ד), עמ' 404.
- 13 איצק טאנעליס האנדל, נר מצוה, ב, וינה תרל"ט, 'הקדמה'. וראה עוד להלן על אודות בית מדרש זה, הערות 81, 83.
- 14 ר' אלעזר הורוויץ. בשנת תקפ"ט נתקבל כרב קהילת וינה, אם כי תוארו הרשמי היה 'משגיח על בשר כשר' ('Koscherfleischaufseher'), או: 'משגיח על ענייני הפולחן' ('Ritualienaufseher'). בשנת תר"ח הוכר רשמית כרב וכאב"ד של הקהילה. משנת תקצ"ו ואילך כיהן גם כרב בית הכנסת הפולני 'בית ישראל', ברובע השני בווינה. וראו להלן: 'ספר תגובה "לחם שערים" – תשובת ר' אלעזר הורוויץ'. Isaac Gastfreund, Die Wiener Rabbinen, Wien 1879, p. 114.
- 16 דבר מותו דווח בעיתונות בווינה, ראה: 'Todes-Anzeige', Neue Freie Presse, 13.11.1887, p. 14; [Anon.], 'Isak Tonelis-Handl', Neuzeit, 27, 46 (1887), p. 435; 'Verstorbene. Den 11. November', Wiener Zeitung, 17.11.1887, p. 11. וראה להלן 'בעיני רוחו' נוסח מצבתו.
- 17 ר' צבי הירש חיות כיהן כרבה של קהילת ז'ולקווא (Zolkiew) שבגליציה, ולאחר מכן של קהילת קאליש (Kalisch) שבפולין.
- 18 ר' צבי הירש חיות, משפט ההוראה, זאלקווא ת"ר. הספר דן בכללי הפסיקה בבית הדין הגדול, בכוח בית

ספר שערי בינה

פתיחת שערים

[עמ' 1] מאז דבר ה' לעמו, הגיד חקיו ומשפטיו לישראל, חלק להם תורתו במנה אחת אפים, הן הם תורה שבכתב ותורה שבעל פה, בכתב היא עודנה ערוכה ושמורה אתנו היום כמו שנתנה לנו מרע"ה בכתב ידו, לא נשתנה בה נקודה אחת, ועל זה נתנה לנו ברית המסורת. אכן בתורה שבע"פ נשתנו הדברים וחולפו, הן בלשונות שונות שדבר כל חכם וחכם בלשון עם ומדינה הסובבים אותו. ואף שהענין והכוונה אחת היא, כי התורה בפירושה נתנה לו למרע"ה. וזהו אצלי המכוון במאמר חז"ל בש"ס מגילה ג' ע"א ונדרים ל"ז ע"ב, דתרגום אונקלוס כבר נאמר בימי עזרא. ומפירש"י (שם) [קידושין מט, ב ד"ה הרי זה מחרף] משמע שגם התרגום הוא הלכה למשה מסיני, כוונתו הפירוש הוא שניתן למשה, ואף אם לא נאמר לו באותו הלשון בעצמו, עכ"פ פירוש התורה כמו שפירש בתרגום אונקלוס, הוא הניתן לנו ממרע"ה,¹ וזה הפירוש נשאר עד היום לנו בני ישראל בלי חולק. וכ"כ הרמב"ם בהקדמתו לפיה"מ, שזהו החלק הראשון מתורה שבע"פ, כפי אשר חילק הוא שם התורה שבע"פ גם לחמשה חלקים כמו תורה שבכתב, אין בו מחלוקת לעולם. ולזה דייקו חז"ל בתיבת 'מפורש' שהוזכר בקרא דנחמיה [ח, ת] מכוון התרגום, מבואר דכוונתם רק על פירוש התורה ולא על הלשון.*

*הערה. וזה יספיק לנו לתרץ תמיהת הרב פר"ח יו"ד ר"ס פ"ז שמתמה על ת"א מדוע תרגם ג"פ לא תבשל גדי בחלב אמו, 'לא תיכלון בשר בחלב' בסגנון אחד, הרי לבישול והנאה ג"כ אתי. אמנם עפ"י דברנו יראה שהתרגום לא הכניס עצמו כלל בדרשות חז"ל מאי שדרשו המה בסברתם ודעתם, שזה נופל בחלק ג' מתורה שבע"פ, עפ"י מערכת הרמב"ם בפיה"מ, ובה החלק נפלה כבר מחלוקת.²

[עמ' 3] ב' מיני האושר הגדול ששיג האדם אותן ע"י הלמוד וההשתכלות בתורה... והב' על שלימות כל כוחות הנפש השכלי נאמר לו [ליהושע] 'ואז תשכיל' [יהושע א, ת], שבלמוד בעיון התורה שבע"פ אם נתמיד בו נרגיל שכלנו לשפוט יושר בכל עניניו ועסקיו, וזהו השלימות הגדול שבכח איש להשיגו. ואם אמנם קצת מחכמי דורות האחרונים שגו ברואה, שטו מן הדרך הישר, וחשבו שחכמת העיון בתורה היא

השגות רבי עזריאל הילדסהיימר

הקדמה. הס' משפט ההוראה מהגאון מהר"ץ חיות [שהספר 'שערי בינה' מכוון נגדו] איננו תחת ידי.

א זה טעות גדול, דלפ"ז מה מקשה הש"ס במגילה שם [ג, א], והוצרך לתרץ שכחום וחזרו ויסדום, הא מעיקרא לא קשיא כלל, דבאמת התרגום בעצמו מאונקלוס הוא, והענין הוא כבר מימות עזרא. אע"כ דהש"ס ס"ל דגם הלשון הוא מקובל מימות עזרא [א"ה, ראה שו"ת רמ"א סי קל].

ב כל תוכן ההערה הוא שוא ושקר, דמציינו כמה פעמים שהביא אונקלוס דבר שיש בו פלוגתא, כמו לפסוק [דברים כג, יח] לא יהיה קדש. עיין מפרשי הרמב"ם ריש ה' אישות [פ"א ה"ד, כס"מ ומג"מ], וכ"כ במקומות רבים.

בבנין הדרשות בדברים מבהילים מענין לענין, כבר קרא עליהן תגר הרב אלקי בעל של"ה ז"ל [שני לוחות הברית, פרנקפורט דאודר תעז, מסכת שבועות, קפא א-ב], ויותר מזה בהקדמת בנו [ר' שעפטעל הורוויץ, ווי העמודים, פרנקפורט דאודר תעא] בעמוד התורה [ט, ב-י, א]. ואם נאמר לאותן ההוללים 'אל תהולו, [תהלים עה, ה],³ נאמר גם לקצת מתחכמים בזמנינו המהפכים המטרה, ורק בתורה שבכתב יתייגעו למצוא טעם וסבה שכלית לכל פרט ופרט. אמנם בתורה שבע"פ, אף גם כל דבר ומנהג להמון עם יתקדשו,⁷ אך מאותו חלק [עמ' 4] העיון והסברה מאומה לא ידעו, ועל גאוני ארץ בוז ישפכו באמור עליהם שהם בלו הזמן בלא יועיל. ולאלו נאמר 'אל תרימו קרן' [תהלים שם] במה שתתקדשו, ועל כל מנהג ותיקון אתם אומרים שהוא הלכה למשה מסיני. לא זו הדרך היעודה לנו מנותן התורה ית"ש. ועליהם נופל הכרוז שאומר הקב"ה 'ואותי עזבו ואת תורתי לא שמרו' [ירמיה טז, יא], הלואי אותי עזבו ותורת שמרתי, מתוך שהיו מתעסקין בה, המאור שבה היה מחזירן למוטב [ע"פ ירושלמי חגיגה, פ"א ה"ז], גם להם אנו אומרים, הלואי שלא ישימו קו משקולת לקבוע כל מנהג כהל"מ, ואומרים שעליו יחיה האדם...⁷

ולכן עתה באתי בקונטרס הלז, להעיר לבות נערי בני ישראל ללכת במסלה הישרה בלמוד התורה, דכמו בכל הדרכים הנוטים לקצוות היותר חצוניות המה מסוכנים מאוד בכל דבר צדק ועניני התורה, כמו כן גם בסדר הלמוד נאחז בדרך המצוע מהעיון התורה לא נעזוב. כמו שקבלתי אני הדרך מאדמ"ו הגאון האמתי מוהר"ם בנעט צוקלה"ה.¹ ומה שיתאמת לנו בשכלנו, לפני מלכים מלכי רבנן לא נסוג, דע"ז נאמר 'כבד מלכים חקר דבר' [משלי כה, ב], ולא נכחד האמת תחת לשונינו.

הנה שמתי למטרה לתור ולחקור בכללי ההוראה, כיאות לזמנינו למעט המחלוקת בישראל. ובקונטרס מאמר משפט ההוראה שחיבר הגאון הרב המפורסם מו"ה הירש חיות צוקלה"ה אב"ד דק"ק זאלקווא, עליו שמתי עיוני, ומראשו עד סופו שקלתי במאזני שכלי הדל. וחבורי הלז קראתי בשם 'שערי בינה', 'שערי' ע"ש 'ויזרע יצחק בארץ ההיא [...] מאה שערים' [בראשית כו, יב], ו'בינה', כי לא נערת חצני להפיץ דברי בעדת ה' עד ימלאו לי ימי בינה. וגם עד היום החשתי, לולא שהרב מופת הדרשנים פאר החכמים ואוהבן פה בעירנו, כש"ת מו"ה אהרן יעלינעק נ"י,¹ הרהיב עוז בנפשי באמור אלי 'לא עוד עת לחשות לאיש אשר רוח אלוקים נוססה בקרבנו, וקול התלמוד ישמע בארצנו'.

ה ש ג ו ת ר ב י ע ז ר י א ל ה י ל ד ס ה י י מ ר

- ג 'אל תהולו' על דורשי חילוקים אין באמת לומר.
- ד לא רק להמון עם, אלא אף לעצמם, מצד חומר המנהג והנדר.
- ה מערכה על הדרוש, כי לא נאמר שהוא הל"מ, רק שחומר הוא מאוד עפ"י יסודי קדמונינו ז"ל.
- ו מחבר מחויב להביא מופת כי גאון עוזינו הגאון מהו' מרדכי בנעט הניח להעביר שום מנהג ע"פ סברא ועיון. ואם לא, אני אומר לו שעתיד ליתן את הדין על שחשד רבו הגאון הנ"ל בדברים חמורים שלא היו ולא נבראו, ובפרט אם גם הוא העמיד בראש עיוני התכלית 'למעט המחלוקת' [שער הספר; 'פתיחת שערים', עמ' 4].
- ז הרב 'פאר החכמים ואוהבן', מו"ה אהרן יעלינעק,¹ נתעלה מהמחבר באותו ענין עם רשכב"ה הגאון מהו' מרדכי בנעט !!

שו"ת חכמי אשכנז בענין המקווה בנירנברג

מבוא | א. שאלת ר"ש אנסבכר | ב. תשובות ר"ע הילדסהיימר (מכתבים א-ד) |
ג. תשובת ר"ש במברגר | ד. תשובת ר"ש הורוויץ | ה. חילופי מכתבים בין ר"ש
אנסבכר לרפמ"א וועכסלר (מכתבים א-ו) | ו. תשובת ר"י גוגנהיימר | ז. תשובות ר"י
רוזנבאום (מכתבים א-ג) | נספחים

על נהרות אנסבאך שם ישבו גם דנו שבעה מטובי רבני אשכנז נ"ע למצוא פתח הכשרה למען בניית
מקווה טהרה ל'עדת ישראל' בעיר נירנברג, מחוז אנסבאך, על ידי שומר משמרת הקודש דשם, רבי
שלמה אנסבכר.

ר"ש אנסבכר ביקש למצוא את הפתרון ההלכתי שיביא את הקמת המקווה כדת וכדין בתנאים
הקשים בפניהם עמד, ודן בנושאים אלו מתוך עיון נרחב בספרי הפוסקים השונים, כשהוא נאלץ
להתמודד עם "אנשים המוצאים קול נגדו" (כלשון מכתבו של רפמ"א וועכסלר), ובמשך כמה שנים
נשא ונתן בסוגיות אלו עם גדולי רבני אשכנז דלהלן:

1. רבו המובהק רבי עזריאל הילדסהיימר, אב"ד ור"מ ברלין.¹
2. רבו רבי יונה רוזענבאום, ראש ישיבת צעלל.²
3. רבי שמעון הלוי הורוויץ, אב"ד לייפציג.³

* תולדותיו ותולדות משפחתו נסקרו בהרחבה ע"י נ"נ הרב דוד גולדשמיט, 'תולדות רבי שלמה אנסבכר
זצ"ל', ירושתנו ספר שלישי, בני ברק תשס"ט, עמ' שנט-שעה [השלמות למאמר זה: הרב ישעיה נתן פרייליך,
'הערות על תולדות הרב שלמה אנסבכר', ירושתנו ספר רביעי, בני ברק תש"ע, עמ' שנד-שנו; הרב דוד
גולדשמיט, 'לוח מצבה חדש לציון הרב מנירנברג זצ"ל', ירושתנו ספר שמיני, בני ברק תשע"ה, עמ' ש-שג].
הרב דוד גולדשמיט, עוסק בימים אלו בעריכת כתבי זקנו אשר ייצאו בעזה"ש בספר 'זכרון שלמה',
שיכלול את דברי תורתו ותולדותיו. ומכאן בקשה שלוחה, לכל היודע על כתבי יד של ר"ש אנסבכר כמו גם
על דברי תורה המצוטטים בשמו או מידע על תולדותיו, שיפנה להג"ל או למערכת ירושתנו.
1 נולד בשנת תק"פ, כיהן כרב וכראש ישיבה בקהילת אייזנשטאט בהונגריה, משם נקרא לכהן כרב הקהילה
החרדית 'עדת ישראל' בברלין, בה הקים את בית המדרש לרבנים. נפטר ד' בתמוז תרנ"ט.
2 נולד בשנת תקפ"ב, הוציא לאור (יחד עם חברו רבי אשר אנשל שטרן אב"ד האמבורג) את ספרו של רבו רבי
מנחם מנדל קארגאו 'גידולי טהרה' ספר יסוד בהלכות מקואות - הנזכר רבות במאמר זה. הרביץ תורה
בצעלל. בתו הבכורה מרת צערליין נישאה לרבי דוד צבי הופמן בעל 'מלמד להועיל' - והוא מזכירו באחד
המכתבים שלפנינו. נפטר בחול המועד סוכות תרנ"ה.
3 נולד בשנת תק"פ בליטא, שימש כדיין בקהילה החרדית בלייפציג. חיבר נגד המשכילים קונטרס 'מהלמות
לגו כסילים' (לייפציג תרל"א). כן הו"ל ספרי ראשונים עם הגהותיו [ביניהם 'תניא רבתי' ומחזור ויטריי]
וחיבר הגהות 'שער שמעון' על הירושלמי (נדפסו בהוצ' ראם, וילנא תרפ"ב). ר"ע הילדסהיימר במכתביו
אליו, מכנהו בתארי כבוד וידידות מופלגים (ראה: אגרות רע"ה, ירושלים תשכ"ו, אגרת לט; שו"ת רע"ה - או"ח
יו"ד, תל אביב תשכ"ט, סי' ט; חידושי רע"ה - ברכות-מועד, ירושלים תש"ס, עמ' ח). נפטר בשנת תר"ס.

רבי יוסף גוגנהיימער, אב"ד קאללין.⁴

חברו רבי שמחה הלוי באמבערג, אב"ד ק"ק אשאפנבורג.⁵

חברו רבי יהודה ליב ויסמן, אב"ד ור"מ ק"ק שוואבאך.⁶

חברו רבי פנחס משה אלחנן [הילה] וכסלר, רב ק"ק הוכבערג.⁷

במאמר זה מובאים מכתבי הרבנים בתוספת רקע המציאות והנידון ההלכתי. תשובות כל רב סדורות בפני עצמן לפי תאריכי כתיבתן, חלק מהמכתבים מתפרסמים כאן לראשונה מכתב יד, וחלקם כבר פורסמו [שו"ת רבי עזריאל סימנים א, ב, ד דלהלן, פורסמו בקובץ תורני צהר, כרך יא (שבת תשס"ג), עמ' כח-לא; תשובות רבי פנחס משה אלחנן (הילה) וועכסלר סימנים א, ג, ד, ו, ותשובות רבי יונה רוזנבאום סימנים ב, ג, פורסמו ב'ירושנתנו' ספר שישי ה'תשע"ב עמ' קכב-קל]. אכן הואיל ורצף המכתבים קשור זה בזה, שילבנו אף את המכתבים שכבר פורסמו, לאחר הגהה מדוקדקת נוספת מכתב היד, ועריכתם ביתר ביאור ובתוספת מקורות וציטוטים, למען שלימות הענין והבנת הנידון במלוא היקפו. התודה והברכה, בראש ובראשונה להרה"ח ר' ישעיה נתן פרייליך מלונדון, שתכריך המכתבים שמור בגנזיו ובעינו הטובה מסרם לנו. זכור לטוב זקנו רבי דוד פרייליך ז"ל, שהציל כתבים אלו בימי המהומה, בברחו מחמת המציק מארץ הדמים, נטל עמו כתבים יקרים אלו, ו'ברוך שמסר עולמו לשומרים'. התודה גם לשאר בשרו, העושה והמעשה הרב דוד גולדשמיט; שניהם נו"נ לרבי שלמה אנסבכר.

כמו כן הנני להודות להגאון רבי מאיר פוזנא שליט"א מח"ס אור מאיר, שעבר על החומר הראשוני והעיר את הערותיו. תודה מיוחדת מובעת בזאת להרה"ג ר' אברהם אנגל שליט"א, הממונה על כשרות המקוואות בעיר אלעד, שבקיאיותו ההלכתית בדיני מקוואות וידיעותיו ההיסטוריות והפרקטיות בתחום מורכב זה סייעו רבות להבהרת הנושא הנידון לפנינו. תודה אחרונה לרבנים ר' יוסף פראגר שליט"א, ר' משה פרייס שליט"א ור' בנימין שלמה המבורגר שליט"א על סיועם בתרגום המילים מלשון לע"ז וביאורם בהקשר ההלכתי.

יוסף שלמה מאיר

- 4 נולד בשנת תקצ"ג לאביו רבי אהרן רב דק"ק אויסע (בוהמיה), נשא את בתו של רבי שמשון ב"ר רפאל הירש, בשנת תרי"ט נתמנה לרבה של שטולווייסנבורג בהונגריה, לחם ברפורמים בעזו בתמיכת חמיו, אך מחמת רדיפות נאלץ לעזוב את הקהילה שנתיים לאחר מכן, בשנת תרכ"ב התמנה לרבה של נידערוון בגרמניה, ובשנת תרכ"ה התקבל לאב"ד קאלין בבוהמיה, נפטר בשנת תרנ"ו.
- 5 בנו הגדול של הגרי"ד באמבערג מוירצבורג. נולד בשנת תקצ"ב, הרביץ תורה והוראה במקומות שונים, ומשנת תרמ"ב כיהן כרבה של אשאפנבורג. נפטר י"ד בכסלו תרנ"ח. תשובותיו נדפסו בספרו 'זכר שמחה' (פפד"מ תרפ"ה).
- 6 "הרב הגדול מהור"ר יהודה בן החבר ר' פנחס וויסמאנן אב"ד דק"ק שוואבאך והמדינה... שימש ככהונה מ"ג שנים, ונדרש בישיבה של מעלה מש"ק י"ח חשון ונקבר ביום ב' י"ט חשון תרס"ד לפ"ק" (מתוך נוסח מצבת קבורתו). לימים נטמן לצידו חברו וידידו רבי שלמה אנסבכר.
- 7 נולד בשוואבאך בשנת תר"ג לאביו רבי שלמה. תלמידם של רבי יונה רוזנבאום בצעלל, רבי יצחק דב הלוי באמברגר בוירצבורג והכתב סופר בפרשבורג. פירסם מאמרים שונים, וגם את החוברת 'דבר אזהרה לישראל', בה חזה את בואה של השואה ששים שנה לפני התרחשותה. בערוב ימיו כיהן כרב קהילת הכברג, ותלמידים רבים מכל רחבי גרמניה הגיעו אליה כדי ליצוק מים על ידיו. נפטר בכ"ו בסיון תרנ"ד ונקבר בהכברג.

מבוא

א. הרקע

במשך עשר שנים ויותר, מאז עלות ר"ש אנסבכר על כס הרבנות של הקהילה החרדית בנירנברג, לא עלה בידו להקים בה מקווה כשר כדת וכדין. רק בשנת תרמ"ח, הצליח למצוא מקום מתאים: בקיטון צר בבית המרחץ המקומי הממוקם על גדות הנהר. מקום נמצא, אולם עדיין היה צריך לחפור ולבנות את בור הטבילה כדת וכדין, ולהביא את המים למקווה באופן כשר בלי חשש 'שאובים'. המקום הרחוק והאדמה הלחה העמידוהו מול תנאים בלתי-אפשריים כמעט. רבות טרח רבי שלמה אנסבכר למצוא את הפתרון שיעמוד הן בתנאים הלכתיים והן באפשרויות ההנדסיות. עקב לחות האדמה היה צורך בתמיכה מסיבית בכתלי חפירת המקווה. נוסף לכך קיים לחץ של מי המקווה עצמם, [השיעור המינימלי של מקווה הוא ארבעים סאה שהם קרוב לקוב מים, ולשיטה המצומצמת ביותר כ-2/3 קוב, כמות מים כזו יוצרת לחץ של קרוב לטון או 2/3 טון על כתלי המקווה ועל קרקעיתו], ולשם כך יש צורך לבנות קירות-תמך עמידות בלחץ, אולם מדוחק המקום, לא היתה אפשרות לתמוך את החפירה באבני בנין.

ב. שאלת בניית הבור שייחשב כ'קרקע'

את הצורך לבנות את בור המקווה מאבני בנין דוקא למדו חז"ל מן הפסוק (ויקרא יא, לו): "אך מעין ובור מקוה מים יהיה טהור", מכאן דרשו (תורת כהנים שמיני פרשה ט הלכה א) כי 'בור מקוה מים' צריך להיות כמו מעין "שעיקרו בקרקע". דהיינו, כשם שמי המעיין נוגעים בקרקע, כך מי בור המקווה צריכים שיגעו בקרקע. בדרך כלל היו בונים את קירות המקווה מאבנים ומחפים אותם בטיט, אבנים אלו כשהן מחוברות לאדמה 'דרך בנין' נחשבות כחלק מ'בור' המקווה והמים שבתוכו מחוברים לקרקע. בהעדר יכולת לבנות את בור הטבילה 'דרך בנין' כמקובל, הוצע ע"י מהנדס מקומי⁸, לתמוך את כתלי החפירה והקרקעית בלוחות ברזל ולחברם זה לזה באמצעות ברגים כדי למנוע את קריסת כתלי בור הטבילה, ולאחר מכן לטייח את הלוחות בשכבה של מלט. באופן כזה, צדו הגלוי של בור הטבילה הבא במגע עם מי המקווה יהיה עשוי 'דרך בנין'. תהליך יצירת לוחות הברזל עורר שאלה הלכתית כבידת משקל, הואיל וחיבור ארבעת הלוחות והתחתית זה לזה יוצר צורת 'כלי', כעין קופסה, וטבילה בתוך כלי אין לה דין מקווה. הרא"ש (הלכות מקואות סי' א) כתב שטבילה בכלי פסולה מדאורייתא לפי כל השיטות. ובמשנה (מקואות פ"ד מ"ה) נאמר שגם אם יחברו את הכלי לקרקע לא יועיל החיבור להכשירו לטבילה. אכן, לכתחילה העדיף ר"ש אנסבכר לייצר תיבת ברזל ללא תחתית, ואת קרקעית המקווה לרצף ברצפת אבנים או קרשי עץ, משום שבאופן זה יסולק החשש של טבילה בכלי.

8 רשימות הצעת המהנדס אף הן נמצאות בין תכריך המכתבים.

(א)

מכתבו של רבי שלמה אנסבכר
לשון השאלה:

ב"ה נב"ג [-נירנברג] פ' גאולה תתנו לארץ¹⁵ שנת תרחם לפ"ק
שפע ברכות לראש משביר, בסברא ישרה מסביר, תורתו אמת וצדק, ה"ה אדמו"ר מהר"ר
עזריאל הילדזעהיימער נר"ו, שמשו זורח עד קצוי ארץ, יושב בשבת תחכמוני בערלין הברייה,
מקומו על ידו מכובד, יחיה ויאריך ימים בכט"ס.
גם כי ידעתי כי רבו גם רבו חבילי טרדין אשר סביב על שכמו נטענו, מ"מ תורה היא וללמוד
אני צריך, ולמען לא אטריח על מעלתו הרמה יותר מהצורך, אתחיל מיד בדרך קצרה רק כל מה
שמן הצורך ונוגע בדבר חמור כזה.
הנה כבר ידוע לאדמו"ר שאין בעירי עד עתה מקוה כשרה, וטרחתי זה כמה למצוא תרופה,
ועלתה בידי ב"ה עד הנה למצוא מקום אצל הנהר בבית מרחץ של נכרי א', אבל היו בזה כמה
מניעות, עד שמצאתי און לי¹⁶ ע"י אומן א' שאמר לחפור¹⁷ בקטונית¹⁸ (קאבינע) [-חדר קטן]
אחת עד שיבואו מים ע"י סמיכת הנהר¹⁹. אבל מאחר שחומות המרחץ נמוכות, אין להם יסוד
מוצק וחזק²⁰, וע"כ הוא מהצורך לעשות תחבולה בחפירת העומק. והנה עלה בדעתי (מאחר
שאינן מקום רחבת ידים לעשות חומה בצורה לעומק המקוה), לעשות טסין [-לוחות] של ברזל
בארבע דפנות וברצפת המקוה, וכל הטסין יהיו עשויין בלזבזין²¹ לכל ד' צדדיו, ומנוקבין לקבל
(שרויפען) [-ברגיסן] כי הטסין לא יהיו כי אם חלקים חלקים מהדפנות. ומאחר שאלו הטסין הן
מקבלים טומאה, ועוד שיש להן בית קבול ע"י הלזבזין, קשה הדבר בעיני לטבול בתוכן,
דלכאורה יש להן דין כלים.
והנה באמת עיינתי בתשו' הרבה, ובפרט ס' גדולי טהרה בעניין עשיית הכלים לשם מחובר

- 15 פסוק מפרשת בהר (ויקרא כה, כד). המכתב נכתב בערב שבת פרשת בהר בחוקותי כמצויין במכתב התשובה של רע"ז הילדסימיר, והוא יום שישי כ"ג אייר תרמ"ח.
16 על פי הושע יב, ט. ופירושו כח ואומץ (מצודת ציון שם).
17 כלומר, חפירה לעומק.
18 קטונית, חדר קטן. [בית שער הפתוח לגינה ולקטונית - מנחות לג ע"ב].
19 כלומר: המים יבואו מן הנהר הסמוך לבור הטבילה שבחדרון הנ"ל. (ג.ב. אופן הבאת המים אינה מפורטת כאן על ידי רבינו, אמנם מדבריו ומדברי הרבנים המשיבים במכתבים דלקמן עולה שהמים באים למקוה דרך צינורות תת-קרקעיים).
20 כלומר, היות וחומות (קירות) בית המרחץ שבאחד מחדריו הוצע לחפור את המקווה, הן נמוכות, לכן כשבנו אותן לא היה צורך להעמיק את יסודותיהן, ולכן כשיחפרו חפירה בעומק הנצרך למקווה, יהיה זה עמוק יותר מיסודות הבנין, ושם הקרקע רפוייה.
21 "לזבזים" (כלים פי"ח מ"א), "לבזבזין" (רש"י שמות כה, כה; פסחים מח ע"ב ועוד). היינו מסגרת בולטת בשולי הטס.

לקרקע, ועוד בשו"ת נודע ביהודה מהדורה תניינא [יו"ד] קל"ז, בנסרים שעשאם לשם מחובר, ובתשובת מהרי"א יהודה יעלה [ח"ב] סי' רי"ב משמע שאם נתמלא הבית קבול ע"י התוך עופרת, בטל מתורת כלי. ואני רוצה לעשות ע"י סיד (צעמענט) [מזל, בטון] שנעשה כאבן וא"א להוציא כ"כ²² בכוח גדול. ומאחר שדבר זה חדש שלא היה לעולמים, וגם הרב דק"ק שוואבאך²³, אשר כבר עשה מקוואות הרבה, לא בא לידו כזאת, אמרתי אחכמה על ידי רחוק ממני אדמו"ר. ע"כ ימחול לי רבוני שאטריח עליו, כי הדבר חשוב מאד בעיני, לעשות בכאן תקון ע"י מקוה כשרה. והנה נדברתי עם (אינגעניער) [אינג'ינר, מהנדס] ואמר שהוא בלתי אפשר להעשות במקום הנ"ל, כי אם ע"י אייזעראע²⁴ וואַנדע [קירות ברזל] שיעשו למדת החלל ויחברו אחת אל אחת ע"י שרויפען, וחומת ברזל הנ"ל תחזיק הקרקע למען לא תפול החומה החלושה שאצלה. ואחר שהטסין יהיו מחוברין במקומן היטב, יוצק הסיד מתוכו, וימלא בין הלזבזין הצריכין לחבור הטסין ע"י שרויפען, ולא יהיה נראה כ"א דופן חלק של צעמענט. והנקב שיהיה בתחתיתה יהיה להסגר ברבוי המים ע"י פענדיל [ונטייל - פקק, שסתום]²⁵, כמבואר בגדולי טהרה היטב. והנה אבקשה מרום מעלתו, להסביר לי פנים בהלכה, אם נכון לעשות כן או לא. ולא אטריח לאדמו"ר עוד להאריך במקום שאמרו לקצר מפני הכבוד, כי מה אומר אשר לא ראה, ומה אגלה אשר נעלם מעיני עינא פקיא.

ואסיים בד"ש תלמיד לרב, והריני משתחוה במודים דרבנן ומצפה לתשובתו הרמה. תלמידו הק' שלמה אנשבאכער

(ב)

תשובות רבי עזריאל הילדסהיימר

מכתב א

אופן הכנת לוחות הברזל

בעזה"י ב'יו' ו' ואסרו חג יום הבכורים (עם הכולל)²⁶ לפ"ק שוכ"ט לכבוד תלמידי ידידי הרבני המופלג כש"ת מהו' שלמ' נ"י

- 22 אולי יש טעות כתיב וצ"ל: כ"א – כי אם.
- 23 ידיד רבינו הגאון רבי יהודה (ליב) ב"ר פנחס ויסמן זצ"ל רבה של שוואבאך בין השנים תרי"ז-תר"ס. מקום מנוחתו על יד קברו של רבינו.
- 24 אייזענ[נ]ראע(?)
- 25 כלומר, בזמן עליית מפלס המים בנהר, יסתמו באמצעות 'סתום' את פי הצינור שבתחתית הקופסה ממנו מגיעים המים מהמעיין אל המקווה.
- 26 הגימטריא של תיבות: "ביו' ו' ואסרו חג יום הבכורים" עם הכולל [1+], עולה לסך תרמ"ח, שנת כתיבת המכתב לפ"ק.

חידוש בסוגיא דחדש*

במס' קידושין דף ל"ח ע"א איתא בגמ' "תניא ר"ש בן יוחי אומר ג' מצות נצטוו ישראל בכניסתן לארץ ונוהגות בין בארץ בין בחוצה לארץ והוא הדין שינהגו ומה חדש שאין וכו' כלאים שאיסורן איסור עולם ואיסורן איסור הנאה" וכו'.

ופי' רש"י, "ואסורין בהנאה, דכתיב 'תקדש', לשון הקדש", עיי"ש. והקשה הגאון רע"א ז"ל בגליון הש"ס וזה לשונו: "אין זה המסקנא לקמן נ"ו ע"ב וצ"ע", עיי"ש.

וכבר קדמו בקושי' זו בס' עצמות יוסף, ונדחק ליישב. ולענ"ד דברי רש"י ברור מללו, דאין ספק שגם חזקיה ס"ל פן תקדש מלשון הקדש, דאין מקרא יוצא מידי פשוטו. אבל האמת יורה דרכו דהנה רש"י בפירושו על התורה (דברים כב, ט) כתב על פסוק פן תקדש המלאה, "כתרגומו תסתאב, כל דבר הנתעב על האדם בין לשבח כגון הקדש בין לגנאי כגון איסור נופל בו לשון קדש, כמו אל תגש בי כי קדשתיך", עיי"ש. ומעתה בהא פליגי רב אשי וחזקיה. דרב אשי סבר 'פן תקדש' הוא מלשון הקדש לשבח, וחזקיה סבר הוא מלשון גנאי, ומרמז הקרא בזה 'פן תקדש' שמצוה לשורפו, מה שאין כן הקדש, שאסור לשרוף קדשים.

ועי' במס' שבועות דף י"ח ע"ב, שמפרש שם בגמ' רב פפא אליביה דחזקיה כן, ועיי' שם בפי' רש"י¹. והוא פלא וראיה שאין עליה תשובה. וכן לחזקיה פן תקדש הוא מלשון הקדש. וזה שפירש רש"י כאן בצחות לשונו תקדש "לשון הקדש" אליבא דכ"ע, וזה פשוט ואמת.

* מאמר זה מתורתו של רבי שלמה זלמן ברויאר זצ"ל, התפרסם על ידו בכה"ע 'מוריה', שיצא לאור בפפד"מ, שנה ראשונה חוברת שנייה (אדר תרפ"ה). [בסוף המאמר חתם: פפד"מ י' אדר ה'תרפ"ה. הק' שלמה זלמן ברייער, שומר משמרת הקדש פה]. מאמר זה נשמט ככל הנראה מעיני מלקטי שרידי חידושי תורתו ומוציאי לאור ספרו 'דברי שלמה' (ניו יורק תש"ח), אשר "עלה בידינו להציל עלים טרופות מהסער הנורא אשר יצא עד ירכתי ארץ ר"ל", כלשון בנו בראש הספר.

על פרסום חידושי תורתו, כתב בנו (שם): "שרבינו הגדול זצ"ל לבו לא הפץ בעשות ספרים אין קץ ורצונו היה שידפיסו אחר פטירתו רק איזה חדושי תורה משלו כדי שיהיו לתלמידיו לזכר עולם לזכור ולהבין דרך למודו מקודש".

1 ד"ל הגמ' שם: "אזהרה למשמש עם הטהורה ואמרה לו נטמאתי דלא ניפריש מיד, מנלן, אמר חזקיה, אמר קרא ותהי נדתה עליו, אפי' בשעת נדתה תהא עליו. אשכחן עשה, לא תעשה מנלן, אמר רב פפא, אמר קרא לא תקרב, לא תקרב נמי לא תפרוש הוא, דכתיב האומרים קרב אליך אל תגש בי כי קדשתיך". ופי' רש"י: "קרב אליך, עמוד בעצמך ליצני הדור היו אומרים לנביא עמוד בעצמך אל תגע בי שלא אטמאך שאתה קדוש ואני טמא קדשתיך טמאתיך כמו (חגי ב) הן ישא איש בשר קדש וכמו (דברים כב) פן תקדש".

הגהות למסכת סוטה*

[נרשם על כריכת הגמרא מבפנים:]

עי' ס' משברי ים על מס' סוטה, מאת דב מיכאל שלום וינקלר, גאלאנטא תרפ"ט¹.

פרק ראשון – המקנא

דף ג ע"ב, גמ', וא"ר חסדא תוקפא בכיתא כי קריא לשומשמא: גי' מאירי ניקריא².

דף ד ע"ב, גמ', יאכלו בני ישראל את לחמם: מאירי: קרי ביה לחמם לח-מי³.

דף ז ע"ב, תוד"ה שמעת מינה, וי"ל שהיה יכול לעכב: עי' מאירי⁴.

דף ח ע"א, גמ', כאן בכהן אחד כאן בשני כהנים: עי' מג"א סוף סי' קמז⁵.

שם, תוד"ה ששם, היא עומדת מבפנים: נ' לפרש לא בפנים ממש אלא בעזרת נשים מבחוץ (כד' הרמב"ם) רק שהיא עומדת מבפנים לגבי כהן והוא חוצה לה, עי' כע"ז ביומא (נח ע"ב) וזוהי כוונת ספרי זוטא: מפנה העזרה, ועי' זית רענן לילקוט שמעוני כהן נפנה לאחוריה ובתוס' להלן (ד"ה ויחגרו) הגירסא לאחוריו.

דף ח ע"ב, תוד"ה ואחר כך, סוה"ד: וצ"ע הנהרגים הם בכל שערין ואילו תרומת שיירי הלשכה

* ההגהות נרשמו על ידו על גליון הגמרא שלו. נעתקו ונערכו ע"י נינו הרב חיים פרידלנדר הי"ו. ויהיו הדברים לע"נ זקנתי מרת שרה ע"ה בת הרב המחבר, שמאוד שמחה התעניינה ועודדה את העתקת כתבי אביה זצ"ל.

1 דרכו של רבינו לרשום לעצמו בראש כרך הגמרא את הספרים המומלצים לעיין בהם במסכתא זו.

2 כן הגירסא במאירי הנדפס בהלברשטט שנת כת"ר, אמנם במאירי של מכון התלמוד הישראלי הגירסא כמו לפנינו [כי קריא].

3 ד"ל: "דרך רמז אמרו ככה יאכלו בני ישראל את לחמם טמא כלומר לח מימם". [ועי' אוצר הגאונים סוטה עמ' 231].

4 וז"ל: "ולענין ביאור מיהא מה שאמרו כאן שמעת מינה כותבין שובר יש שואלין ומאי אוכתייה מהא דילמא בעלמא אין כותבין ואינו פורעו עד שיחזיר הלה שטרו אבל זו אינה באה ליפרע ואין זה כלום שמאחר שהפסידה כתובתה כופין אותה להחזירה אלמלא כותבין שובר ושמא תאמר והא אף בעלמא לא אמרו כותבין אלא כשהשטר אבד הימנו אבל זו הרי לא אבדה כתבתה והיאך מספיק לה בשובר אף זו כמי שאין השטר בידה הוא שבודאי לא הכריחוה להביא כתובתה בירושלם על הספק ושמע מינה שאף האומר יש לי שטר אבל אינו בידי ובמקום פלוני הוא שכותבין שובר".

5 ס"ק יא. [ועי' בקובץ נזר התורה [גליון כח, אדר-ניסן תשע"ז] עמ' סו, דברי הגרעק"א מכת"י תלמידו ר' געמפיל טיקטין ז"ל].

אינם אלא לקדושת ירושלים.⁶

דף ט ע"ב, רש"י ד"ה מי לנו, אלא משה שהוא גדול מישראל *ואין בישראל גדול ממנו* הרי שבמדה: הוא דיבור בפנ"ע.⁷

דף יא ע"א, גמ', בעצה עמוקה של אותו צדיק הקבור בחברון: בב"ר: של חבר הנאה⁸ (ל' חברון).

שם, שם, תרעתיים שמעתיים סוכתיים המה הקנים הבאים מחמת אבי בית רכב: תרעתיים שמעתיים סוכתיים המה הקנים הבאים מחמת אבי בית רכב.

שם, שם, רב ושמואל שמסכנות: שמסכנות.⁹

דף יב ע"א, תורה אור, הקניזי – יהושע י"ד: גם במדבר ל"ב!¹⁰

דף יג ע"ב, גמ', קיים זה מה שכתוב בזה: עי' ב"ק סופ"א¹¹.

שם, מהרש"א, ח"א, פרק ראשון, ד"ה ויקנהו פוטיפר, אבל סירוס* דקרא כמשמעו: *סריס.

דף יד ע"א, גמ', או לשבוע מטובה הוא צריך: עי' טור סי' ר"ח¹² וב"י.

שם, רש"י ד"ה גסטרא, גסטרא: ¹³Castra.

פרק שני – היה מביא

דף יד ע"א, מתני', שמעשיה מעשה בהמה: שאינה מזדווגת לבן זוג א' (רש"י ט"ו ע"ב¹⁴ ומאירי¹⁵).

6 וברד"ל הקשה כמו כן והביא שכן הוא בשלוחי כלאים שנוטלים שחרם מתרומת הלשכה והולכים בכל גבול ישראל. ואולי שיריי הלשכה הוא רק לתועלת כל הכלל וכמו צרכי ירושלים ולא לצרכי פרטים רבים כמו כל עיר ומצות הריגה ע"פ ב"ד הוא צורכי הכלל שמוטל על הכלל וע"כ אתי שפיר מתרומת הלשכה.

7 וצריך להיות: "אלא משה שהוא גדול מישראל": הכא סוה"ד, ומה"ד: "ואין בישראל גדול ממנו. הרי שבמדה".

8 ד"ל המדרש: "א"ר אחא הלך להשלים אותה העצה העמוקה שנתן הקב"ה בינו ובין חבר הנאה שהיה קבור בחברון".

9 תוקן במהדורות החדשות.

10 "בְּלִתֵּי קָלֶב בֶּן יִפְנֶה הַקְּנִיזִי וַיְהוֹשֶׁעַ בֶּן נֹון פִּי מְלֹאוֹ אֶחָדִי יְהִנֶּה" (במדבר לב, יב).

11 בדף יז ע"א, גבי חזקיה איתא כמו"כ "אלא שהניחו ס"ת על מטתו ואמרו קיים זה מה שכתוב בזה".

12 ד"ל (סוף סי' ט): "וכתב עוד וי"א ונאכל מפריה ונשבע מטובה ואין לאומרו שאין לחמוד הארץ בשביל פריה וטובה אלא לקיים מצות התלויות בה ע"כ ובהלכות גדולות ישנו וא"א הרא"ש ז"ל לא היה אומרו וגם לא היה אומר ונודה לך וכו'".

13 = מחנה.

14 ד"ה אלא היא.

15 ד"ל: "רשב"ג אומר כשם שמעשיה מעשה בהמה ר"ל שאינה מתיחדת לבן זוג אחד כך קרבנה מאכל בהמה ר"ל שעורים".

מורה מקומות

של הו"ת זה תיכות גמרות כפירדא

הקיצ דתקפה לפ"ק

הו"ת היה בכ"מ דף ק ע"ג וע"כ סוג דתקפה כה"ן
לקה שייך הגמ' בכ"מ דף ק"ב וכל"כ דף ק"ה סג' ומרחץ
כבש"ה דף י"ב ע"ג סוגית מתוך . על חב השבועות מהג"ה הנ"ל
לזה שייך כביצה דף ל"ב ע"ב . מתני' ג' דברים וכו' . כ"פ נשא מהג"ה
גם שייך לזה שכת דף ל"ט ע"ב חמי עכ"ה . כ"פ כבעלין . עלה לך קרח . מהג"ה
כיוצא דף י"ד ע"ג מתני' ג' ימים וכו' . כ"פ חוקת - בללך . מהג"ה הנ"ל
כיוצא דף ט"ג ע"ג נב' . מהג"ה הנ"ל . כ"פ המצ"ה ל"ה - מהג"ה

הלכה ותוספות

מראה מקומות לשיעורי 'הלכה ותוספות' (הו"ת) של רבי וואלף האמבורג

בגדי חול בשבת חזון

איתא ברמ"א (סי' תקנא סעי' א) "אפילו בשבת של חזון אין מחליפין ללבוש בגדי שבת, כי אם הכתונת לבד". ומקור הלכה זו בהוראת רבותינו הראשונים באשכנז כמובא בדרכי משה בשם הגהות אשר"י תענית פ"ד סי' לח ומרדכי תענית סי' תרלה, שכתבו שבשבת של חזון ישעיהו אין מחליפים כליהם אלא הכתונת בלבד, וכן הוא בראבי"ה סי' תתצ.

עוד ציין בד"מ שם לאגודה, רוקח ומהרי"ל, וז"ל האגודה תענית דף כג ע"א, "אם יש תינוק למול [בט"ב] מלין אחר קינות ולובשין חליפות שמלות אך לא לבנים ממש, וכן בחזון ישעיהו באותה שבת לא ילבשו לבנים אך כתונת". ומדבריו משמע שהקפידא היא לא ללבוש בגדים לבנים, וכוונתו 'לבנים' היינו בגדים מכובסים, ומבואר גם כן מדבריו שנהגו בשבת חזון לא להחליף לבגדי שבת כי אם את הכתונת של ימי החול החליפו לכתונת לבנה או מכובסת.

וכע"ז כתב בספר הרוקח סי' שיא (ומקורו בליקוטי הפרדס לרש"י ענין ט' באב), "שבת של חזון ישעיהו לא החליפו כסות אלא כתונת בלבד לבשו, אבל רבי יוסף ויתר העם החליפו חלוקם". וגם מדבריו משמע שנהגו בשבת חזון להשאיר כסות עליונה של חול [דלא כמנהג ר' יוסף (טוב עלם) שהחליף את החלוק שהוא הכסות העליונה], והחליפו את הכתונת משל חול לשל שבת.

אמנם בספר מהרי"ל הביא ג' דעות במנהג זה. בהלכות ט' באב סעיף ז' הובא לשון מהרא"ק, (ספר המנהגים לרבי אברהם קלויזנר תשעה באב סי' קלג הגהה ח), שבגדי שבת נהגו רבותינו לשנות קצת בשבת של חזון ישעיהו, ואין מחליפין כל הבגדים כשאר שבתות להראות קצת סימני אבילות. ומודגש בדבריו שהיו לובשים רוב בגדי שבת וקצת בגדי חול, ואין קפידא שיהיה דוקא כסות עליונה של חול או דוקא כתונת של חול. ומקור דברי מהרא"ק הוא בהגהות מיימוניות (במנהגי ט"ב שבסוף הלכות תעניות)¹. המנהג השני שהובא שם במהרי"ל הוא דעת האגודה, כדעת רוב הראשונים הנ"ל, שבשבת חזון ישעיהו לא לבשו לבנים אך כתונת. המנהג השלישי הוא מנהג מהרי"ל עצמו, והובא שם בסעיף ט, שמהר"י סג"ל לא שינה שום בגדים בשבת דחזון ישעיהו. כלומר שכל בגדיו היו בגדי חול ולא בגדי שבת כלל (ועי' שם בשנו"ס שמבואר כן בהדיא בגירסאות אחרות).

1 דא עקא שבהגהות מיימוניות משמע שלבישת בגדי חול בשבת אינה אלא בשבת שחל בה ט' באב, ז"ל שם, "אם שבת הוא לא ישנה דבר בסעודותיו כדלעיל בהלכתא ה', אמנם בבגדי שבת נהגו לשנות קצת בשבת דאין מחליפין כל בגדיהם בשבת זו כבשאר שבתות להראות קצת סימני אבילות". וסתימת לשונו שלא נהגו כן בשבת חזון שאינה ט"ב, ויש לעיין בזה.

התפשטות לבישת טלית קטן בתקופת רבותינו הראשונים באשכנז והדיון כיצד לברך עליה*

א. לבישת טלית בזמן חז"ל | ב. לבישת ציצית בתקופת הראשונים באשכנז | ג. לבישת
טלית קטן בקרב חסידי אשכנז | ד. התפשטות המנהג באשכנז ללבוש טלית קטן כל היום |
ה. ערעורים על חיוב טלית קטן בציצית | ו. טלית קטן של ר"י הזקן מדנפייר כמין 'סרבלי' |
ז. טלית קטן תלויה ברצועות סביב הצוואר - מנהג כמה מחכמי אשכנז | ח. מנהג המהרי"ל
וגדולי אשכנז | ט. ברכת הטלית קטן | סיכום

א. לבישת טלית בזמן חז"ל

צורת לבישת הבגדים בימי חז"ל היתה כך: על הגוף לבשו בגד שנקרא 'אפרקוס', מעליו
'חלוק' ומעליו 'טלית'¹. כך מפורט במסכת דרך ארץ (פרק י'): "הנכנס למרחץ וכו', חולץ את
מנעליו, ומסלק את כובעו, ומסלק את טליתו, ומתיר את חגורו, ופושט את חלוקו, ואחר כך
מתיר את פורקסו התחתונה. רחץ ויצא וכו', ואחר כך מניח פרקסו התחתונה, ולובש את חלוקו,
וחוגר את חגורו, ומתכסה בטליתו, ואחר כך מניח מנעליו".

תיאור הבגד שנקרא 'פורקס' ומהותו מובא בתלמידי רבינו יונה (רי"ף ברכות טו ע"ב) בשם
רב האי גאון: "אפרקסותו הוא בגד התחתון, ולובש אותו תחת החלוק"². אחר לבישת הפורקס
לבשו את החלוק, ומעליו התעטפו בטלית, כמובא בגמרא (מעילה י"ח ע"א): "לבש בחלוק
כסה בטלית". ובתוספתא (טהרות פ"ח הלכה יג): "היה לבוש חלוק ועטוף בטלית".

הטלית כסתה את החלוק, כמובא בגמרא לגבי לבוש של תלמידי חכמים (בבא בתרא נז
ע"ב): "חלוק של ת"ח כיצד, כל שאין בשרו נראה מתחתיו. טלית של ת"ח כיצד, כל שאין
חלוקו נראה מתחתיו טפח". פירש רשב"ם שם, שטלית הוא בגד עליון "שמתכסה בו על כל
בגדים שהוא לובש".

בדרך כלל, טלית זו היו לה ארבע כנפות, כדברי התוספות (ערכין ב ע"ב ד"ה הכל) כי
"באותן הימים דכל הטליתות היו בת ארבע כנפות". צורתה ואופן ההתעטפות בה מעל החלוק

* המאמר נערך על ידי המערכת מתוך אסופה נרחבת שליקט וערך המחבר בסוגיית לבישת 'טלית קטן', בהיקף
רב ובעומק העיון. תודת המערכת נתונה לו.

1 לפירוט מקיף ושיחזור של צורת הבגדים ואופן לבישתם בימי חז"ל ראה: יהושע בראנר, 'תלבושת מהתקופה
התלמודית', כלי זכוכית בספרות התלמוד, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ח, עמ' 176-185.

2 על בגד זה נחלקו התנאים במסכת ציצית (פרק א משנה ה) לגבי חיובו בציצית (אכן לפי הערוך ערך
'אפיקרסין' ורש"י בברכות כג ע"ב הכוונה לבגד שמכסה את הראש).

מתואר בתפארת ישראל (כלים פרק כט משנה א יכין י): "חלוק יש לו בתי ידיים אָרמעל בלשון אשכנזי [שְׂרוּוֹלִים], והוא בגד התחתון, אבל טלית הוא רק חתיכת בגד גדול והוא מרובע שמתעטף בו ממעל לבגדו, כעין טליתות של מצוה שלנו".

הזיהוי הזה בין 'טלית' של ימי חז"ל לבין 'טליתות של מצוה' של הדורות המאוחרים, מובא בדברי רבי יצחק דון אברבנאל (במדבר טו, א): "שבזמניהם היו נוהגים ללבוש על כל בגדיהם 'מעיל' בעל ארבע כנפים, ומתעטפים במעיל ההוא כצורת הטלית אשר לנו היום, וכנפי המעיל מתפשטים אנה ואנה, וצוה יתברך שהציציות תהיינה תלויים בהם".

לסיכום: בזמן חז"ל לא היו בגדים מיוחדים למצות ציצית, אלא היו תולים ציציות על ארבע כנפות בגדי מעיליהם העליונים.

אכן, בלשון חז"ל 'טלית' אינה דווקא טלית של מצוה אלא כינוי לבגד עליון. [כידוע לכל מלשון המשנה (בבא מציעא פ"א מ"א) "שנים אוחזין בטלית"³].

ב. לבישת ציצית בתקופת הראשונים באשכנז

בתקופות מאוחרות יותר, השתנתה צורת הביגוד, ואנשים חדלו מלהתעטף בבגדים בעלי ארבע כנפות. שינוי זה התחולל בעיקר בארצות אירופה. לעומת זאת בארצות המזרח ובמדינות המוסלמיות, המשיכו להתעטף בבגדים כאלו. הרשב"ץ (שו"ת תשב"ץ ח"ב סימן מ) עמד על שינוי זה בעקבות שאלה שנשאל "על מה שנהגו בספרד לברך על טלית גדולה להתעטף ועל טלית קטנה על מצות", זו לשונו: "וכמה ראיות יש בגמרא שמנהגן של רז"ל במלבושיהם היה כמנהג ישמעאלים ולא כמנהג אדום [הארצות הנוצריות באירופה]".

שינוי זה גרם לכך שמצות ציצית קוימה באופן חלקי. לא כולם הידרו בתקופה זו ובארצות אלה לתפור לעצמם בגד המחויב בציצית, וממילא לא קיימו מצוות ציצית. עדויות לכך מצאנו בכתבי הראשונים הן באשכנז והן בספרד.

כך משמע מדברי תוספות ישנים (שבת לב ע"ב): "בעון ציצית כו' - דוקא בימיהם שהיו מלבושיהם כך בארבע כנפות היו נענשים מי שלא היה להם ציצית, כדמוכח (מנחות מא ע"א) גבי א"ל מלאכא לרב קטינא כו', אבל השתא שאין העולם רגילים במלבושים כאלו אין צריך לקנות. אך טוב לקנות טלית ולברך עליו בכל יום כדאמר בסוף פרק קמא דסוטה (דף יד.) וכי לאכול מפריה היה רוצה משה אלא אמר משה מצוה שאוכל לקיים יתקיים על ידי".

וכן בתוספות בערכין (ב ע"ב) "היינו דווקא באותן הימים דכל הטליתות היו בת ארבע כנפות איכא עונש לאותו שמשנה אותו להיפטר, אבל בזמן הזה שרוב הטליתות פטורין אין

3 התעטפות מיוחדת בבגד לשם מצות ציצית מובאת בגמרא שבת (כה ע"ב): "אמר רב יהודה אמר רב, כך היה מנהגו של רבי יהודה בר אלעאי ערב שבת מביאים לו עריבה מלאה חמין ורוחץ פניו ורגליו ומתעטף ויושב בסדינין המצוייץין ודומה למלאך ה' צבאות". מאידך בהמשך המסכת (שם ק"ט ע"א) הוזכרו חכמים שהיו מתעטפים במלבוש עליון לכבוד שבת: "רבי חנינא מיעטף וקאי אפניא דמעלי שבתא אמר בואו ונצא לקראת שבת המלכה, רבי ינאי לביש מאניה מעלי שבת ואמר בואי כלה בואי כלה".

חיוב מאה ברכות לרבי יהודה החסיד ושאר חכמי אשכנז

האם בחישוב מניינן היום הולך אחר הלילה או הלילה אחר היום

מקור חיוב מאה ברכות בכל יום, הוא מהגמרא במסכת מנחות מג ע"ב: "תניא היה רבי מאיר אומר, חייב אדם לברך מאה ברכות בכל יום, שנאמר 'ועתה ישראל מה ה' אלהיך שואל מעמך' [-'מה' קרי ביה מאה, רש"י]. רב חייא בריה דרב אויא בשבתא וביומי טבי טרח וממלי להו באיספרמקי ומגדי".

וכן הוא במדרש רבה (במדבר רבה יח, כא), ובמדרש תנחומא (קרח סי' יב) וז"ל: "ק' כנגד ק' ברכות, שבכל יום היו מתים מישראל ק' אנשים, בא דוד ותקנן לק' ברכות (דברים י') 'ועתה ישראל מה ה' אלהיך קרי ביה מאה, אלו ק' ברכות כיון שתקנום נעצרה המגפה".
ורב עמרם גאון בסידורו¹, ערך רשימה מפורטת של מאה הברכות שמברכים בכל יום חול.

דברים אלו הם נחלת כל עם ישראל בכל תפוצותיו וכולם נשענים עליהם.
בנוסף למקורות אלו, מרובים הדרשות והרמזים לדין ק' ברכות, בית אב לדרשות אלו הוא בית מדרשם של חסידים אשכנז, חלק גדול מובאות בספר גימטריאות לרבינו יהודה החסיד².
בסי' רסז, מובא רמז: "ק' של 'ויקרא אלהים לאור יום' (בראשית א, ה), וכן ק' של 'בשכבך ובקומך' (דברים ו, ז) – כי בכל יום חייב האדם לומר ק' ברכות, ומזכיר בהם שכיבה וקומה. 'עתה ישראל מה ה' אלהיך שאל מעמך' (שם י, יב), 'מה' – מאה ברכות. 'מה' בא"ת-ב"ש, מאה: י"צ. וכשתמנה אותיות פסוק כקריאתן, מליאים: 'שואל'; 'לעבוד', תמצא ק' אותיות בפסוק 'מה', נגד ק' ברכות. ונעלם ק' במזמור 'אלהים יחננו ויברכנו' (תהלים סז)".

את הרמז הראשון שרבינו מביא, אפשר לבאר בשני פירושים:
א. על הפסוק 'ויקרא אלהים לאור יום ולחשך קרא לילה ויהי ערב ויהי בקר יום אחד', יש פירוש בספר תגין³ לרבי אלעזר מוורמייז"א תלמידו הגדול של ר"י החסיד: "שתי תגין הרמזים בקו"ף דב'ויקרא וגו'... למה הקדים כאן יום ללילה 'לאור יום ולחשך קרא לילה', ולשם כתיב 'ויהי ערב ויהי בקר' ? 'ויהי ערב' רמז לכל דברים היום אחר הלילה, לשבת וימים טובים. (וכמו) [וכאן] שהקדים היום לפי שיש דברים שהלילה הולך אחר היום, לקרבנות (חולין פג ע"א)".

ב. על הפסוק "ובלכתך בדרך ובשכבך ובקומך", מובא בבעל הטורים (דברים ו, ז): "ובקומך. תגין על הקו"ף, לומר כשיעמוד בבוקר יתפלל ק' ברכות, וינצל מצ"ח קללות ועוד

- 1 סדר רב עמרם גאון, מהד' מוה"ק, עמ' ג-ד.
- 2 ספר גימטריאות לרבינו יהודה החסיד, מהדיר: יעקב ישראל סטל, ירושלים תשס"ה, סימנים: סי' סט, עא, עג, פג, ק, רסז, שב.
- 3 ספר תגין לרבינו אלעזר מגרמיזא, מהדיר: יעקב בסר, תש"ע, עמ' תד.

שתים 'גם כל חלי וכל מכה' (דברים כח, סא).⁴
 משני פירושים אלו, נראה שרבינו יהודה החסיד סבר, שחשבון ק' ברכות מתחיל מתפילת הבוקר, והלילה הולך אחר היום.⁴
 נבוא ונבדוק האם יש בין רבותינו חבר לדעה זו, שמנין ק' הברכות מתחיל מהבוקר, ועד כמה היא נפוצה.

מבוקר עד בוקר

דעה מפורשת הקדומה ביותר שמצינו בענין זה, הובאה על ידי רבי יהודה ברצלוני⁵: "באורתא [-בלילה] בערב שבת חסרי להו [-חסרות] י"א ברכות מתפילת ערבית... ומיבעי ליה לאשלומי הנהו... בערב שבת או באורתא דשבת [-וצריך להשלים בערב שבת או בליל שבת], וביומא דשבתא נמי חסרי [-וביום השבת גם חסרות] כ"ב ברכות מתפלות יוצר ומנחה". כלומר, הואיל והלילה הולך אחר היום, מחלקים את תפילות השבת לשני ימים, תפילת ליל שבת שייכת למנין הברכות של יום שישי, ותפילות שחרית ומנחה שייכות למנין הברכות של שבת.
 כמו כן רש"י נקט בנידון זה שהלילה הולך אחר היום, כך מוכח מדבריו בספר האוֹרָה (אות נה), ז"ל: "וביומא דשבתא דחסרי עשרים וארבעה ברכות מתפילות (ערבית)⁶ יוצר ומנחה, ושני ברכות דתפילין שאין נוהגת בשבת ויום טוב, [אייתי תשעה עשר] חילופינהו, שבעה דתפילת מוסף, ושמונה דסעודה שלישית וארבעה דהבדלה, הרי תשע עשרה, אשתיירו חמשה וצריך להשלימינהו במיני מגדים". מכך רש"י מנה את ברכות ההבדלה עם הברכות של שבת, מוכח שלשיטתו הלילה הולך אחר היום.
 שיטה זו מצאנו גם אצל רבי יהודה בן קלונימוס משפירא, בן דורו וארצו של רבי יהודה החסיד⁷: "ורב חייא בריה דרב אויא י"ל יחיד היה או כשהיה יחיד היה טורח להשלים, שהרי קידוש היום והבדלה במוצאי שבת על היין ועל הבשמים ועל הנר כל אילו מצטרפין, ובמקום חבר עיר עודפות הברכות אבל לא ביחיד". צירוף קידוש היום להבדלה, מלמד שהלילה הולך אחר היום.

4 הב"י (או"ח סי' מו סעי' ג) פותח את מנין הברכות מברכת 'המפיל', ואת דבריו הביא המשנה ברורה שם (ס"ק יד), ומסתבר שהמנין מתחיל מתחילת הערב - בתפילת ערבית, ולא החל למנות את המנין בתפילת ערבית, משום שחייב את שלושת התפילות ביחד ("וברכות ק"ש שחרית וערבית... ונ"ז ברכות בשלוש תפילות"). וכן יש לדקדק מכך שבברכות הסעודה נקט את סעודת הערב בתחילה ("ובשתי סעודות שהוא סועד אחת ערבית ואחת שחרית").

5 ספר העיתים, קראקא תרס"ג, סי' קצה.

6 זו ט"ס, כפי שמוכיח החשבון של עשרים וארבעה ברכות. -בשחרית ובמנחה של שבת, בכל אחת יש רק ז' ברכות ולא י"ט ברכות כבתפילת חול, נמצא שבשבת חסרות מתפילות אלו י"ב ברכות, שהן יחד כ"ד. אילו תפילת ערבית כלולה בחשבון זה - היו חסרות ל"ו ברכות].

7 יחסי תנאים ואמוראים, מהד' מוה"ק, ירושלים תשכ"ג, עמ' רסט.

עלי הגיון

'דרשת שבת הגדול' מתוך ספר 'מנהגים' (ביידיש) לרבי שמעון גינצבורג

חורבן ובנין

(מתוך נאום באספה בט"ו חשון למלאת ארבע שנים לשריפת בתי כנסיות בגרמניה)*

במלחמת היטלר בעם ישראל, במסע השמד של הנאציות נגד האומה הישראלית, יש להבחין בשלש תקופות. התקופה הראשונה, היא המלחמה הכלכלית ביהדות גרמניה והוציאתה מכל עמדה כלכלית-חומרית. השנייה, הכרזת מלחמת על רוח ישראל ותורתה והשלישית עם פרוץ המלחמה הנוכחית, שבה הכריז היטלר במלחמה בגוף היהודי. השמדה גופנית-פיסית. התקופה הראשונה החלה בשבת הגדול תרצ"ג (ראשון לאפריל 1933) בעצם יום השבת הזה, הוכרז רשמית מטעם המדינה על חרם כלכלי נגד יהודי גרמניה ודחיקת רגלם מכל עמדה במסחר, חרושת וכלכלה. גרמניה ההיטלראית קבלה רשמית אז את תורת הגזע והתחילה להגשים אותה הלכה למעשה. הכונפיה השלטת הכירה רשמית בעיקרון ה"אויס שלטונג"¹ של יהודי גרמניה ממשק ועולם המסחר הגרמני, אז החלה בעיקר ההיאבקות שבין ההיטלראיות ויהדות גרמניה, למען הפרדת הגרמניות מתוך היהודים. הוצאת ו"אויס שלטונג" ה"דייטשים" מתוך מוחותיהם ולבותיהם של אותם היהודים. שבעיקרם היו פטריוטים גרמניים והיהדות שלהם היתה אצלם בבחינת סרח העודף, עתה נוכחו הם לדעת בטעותם המרה. העם הגרמני, ברובו המכריע, כאילו הצהיר באותו יום: עצם מהותך ומהלך מחשבתך, מקור מחצבתך השמי-יהודי, הוא בניגוד גמור לגזע הצפוני הנבחר, אין אני ואתה יכולים לדור בכפיפה אחת. מחצבתך היהודית והגזעיות הגרמנית הן בבחינת "תרתני דסתרי" שלעולם לא תתכן מזיגה והרכבה הדדית, ולכן עלינו להוציאך מתוך החברה הגרמנית והכלכלה הנאצית. סמלי הוא הדבר, שאותו יום חל דוקא בשבת, כאילו יש בזה משום רמז, אילו שמרתם על השבת - החמדה גנוזה של כנסת ישראל, כי אז השבת היתה שומר עליכם מטמיעה והתבוללות בעמים. ואולי לא היתה השתלשלות העניינים הגיעה לידי כך, עכשיו מכיון שלא זכיתם לזה, כי אז, זקיפים נאציים הופקדו על בית מסחרך, ודוקא ביום השבת.

* מאמר זה התפרסם ב'היסוד' בחשון תש"ג. מתוכן הדברים נראה שנאום זה נישא בהיכלה של ישיבת 'קול תורה'. [יש להעיר כי חורבן בתי הכנסיות בגרמניה התרחש בלילה שלאחר ט"ו במרחשון, שהוא כבר ט"ז במרחשון - ראה במודעת ישיבת קול תורה שבסוף מאמר זה הנושאת את הכותרת 'ט"ז במרחשון'].
ראה רב"ש המבורגר, הרב יונה מרצבך, בני ברק תשס"ד, עמ' 64-65: "רבינו [ר"י מרצבך] מצא צורות זיכרון יהודיות מובהקות לציון לילה נורא זה. מדי שנה היה מתענה בט"ז חשון. ביום זה היה נושא דברי הספר, בשנים הראשונות לעלייתו לארץ ישראל בבית הכנסת 'חורב', ובשנים שלאחריהן בישיבת 'קול תורה'...".
ממאמר זה, נראה כי עוד טרם שימש ר"י מרצבך כמרביץ תורה בישיבת קול תורה, כבר נהוג היה לשאת בהיכל הישיבה דברי מספד ביום זה. וראה הודעת ישיבת 'קול תורה' בכ"ע 'קול ישראל', בסוף מאמר זה.
1 גירוש מן המחנה; הוצאה מן הכלל.

פרשות המועדים: 'מקרא קודש' ו'לכם'

פרשת המועדים מופיעה בתורה כמה פעמים. בפרשות אלו מכונים המועדים 'מקראי קודש'. כך הוא בתחילת פרשת המועדים שבפ' אמור, ככינוי כללי לכל המועדים (ויקרא כג, ב): "דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם, מועדי ה' אשר תקראו אותם מקראי קודש" וגו'. ועוד (שם פסוק ד): 'אלה מועדי ה' מקראי קודש אשר תקראו אותם במועדם". וכן מופיע כינוי זה על כל מועד ומועד בפרשות: "מקרא קודש". אולם שפעמים שנאמר על המועד "מקרא קודש" בלבד, ולפעמים: "מקרא קודש יהיה לכם". והפלא הוא, שלעיתים אותו מועד שבפרשה אחת נאמר עליו "מקרא קודש יהיה לכם", בפרשה האחרת נאמר עליו "מקרא קודש" לחוד. והדבר אומר דרשני, שאותו מועד יוגדר בתורה פעם כך ופעם אחרת.

נביא את הפסוקים השונים לגבי כל מועד ומועד אחד לאחד:

חג הפסח: בפרשת אמור (כג, ז): "ביום הראשון מקרא קודש יהיה לכם, כל מלאכת עבודה לא תעשו". ושם (פסוק ח) לגבי שביעי של פסח: "והקרבתם אשה לה' שבעת ימים ביום השביעי מקרא קודש כל מלאכת עבודה לא תעשו". הרי שלגבי ראשון של פסח נאמר 'מקרא קודש יהיה לכם', ואילו לגבי שביעי של פסח נאמר 'מקרא קודש' לחוד. לעומת זאת, בפרשת פינחס נתהפכו היוצרות! לגבי יו"ט ראשון של פסח נאמר (כט, יח) 'מקרא קודש' לחוד: "ביום הראשון מקרא קודש, כל מלאכת עבודה לא תעשו". ולגבי שביעית של פסח נאמר (פסוק כה) 'יהיה לכם': "וביום השביעי מקרא קודש יהיה לכם כל מלאכת עבודה לא תעשו". וכמו שמופיע בפרשת פינחס, כן הוא בפרשת בא (שמות יב, טז): "וביום הראשון מקרא קודש, וביום השביעי מקרא קודש יהיה לכם, כל מלאכה לא יעשה בהם" וגו'.

חג השבועות: בפרשת אמור (כג, כא): "וקראתם בעצם היום הזה מקרא קודש יהיה לכם, כל מלאכת עבודה לא תעשו", וכן הוא בפרשת פינחס (כח, כו): "וביום הביכורים בהקריבכם מנחה חדשה לה' בשבעותיכם מקרא קודש יהיה לכם, כל מלאכת עבודה לא תעשו".
ראש השנה: בפרשת אמור (כג, כד-כה): "בחדש השביעי באחד לחודש יהיה לכם שבתון זכרון תרועה מקרא קודש. כל מלאכת עבודה לא תעשו" וגו', ובפרשת פינחס (כט, א): "ובחדש השביעי באחד לחודש מקרא קודש יהיה לכם, כל מלאכת עבודה לא תעשו יום תרועה יהיה לכם".

יום הכיפורים: בפרשת אמור (כג, כז): "אך בעשור לחודש השביעי הזה יום הכיפורים הוא מקרא קודש יהיה לכם ועניתם את נפשותיכם" וגו'. וכן הוא בפרשת פינחס (כט, ז): "ובעשור לחודש השביעי הזה מקרא קודש יהיה לכם, ועניתם את נפשותיכם כל מלאכה לא תעשו".

פירושים על התורה נביאים ותפילה

עריכת מסיבת בת מצוה לבנות

פירושים' אלו נלקטו מתוך מקבץ פירושים שכתב רבי יעקב לוי זצ"ל (עליו ראה: רבי יעקב לוי זצ"ל, 'זכרונות מק"ק עדת ישראל ברלין', ירושתנו ספר תשיעי, תשנ"ט, עמ' שנט). הפירושים, אותם כינה המחבר "פירושים לנכדי ולנכדותי - פירושים משלחן הסבתא", ולדבריו "הפירושים האלה מסרתי לנכדי ולנכדותי, רובם ככולם בשעת סעודות שבתות וחגים, שערכה להם הסבתא". פירושים אלו סודרו ע"י נכדיו בשני קבצים (א. "ביום הגיעו לגבורות, י"ג בניסן תשכ"ט"; ב. "לרגל מלאות לו פ"ה שנה, י"ג בניסן תשל"ד"), ונמסרו למערכת באדיבות בני משפחתו. מתוך הפירושים נבחרו בעיקר אלו שנאמרו בשם רבנים וגדולי אשכנז מפייהם שמע המחבר את הדברים.

בראשית

פרשת בראשית

וישמעו את קול ה' אלקים מתהלך בגן לרוח היום (בראשית ג, ח)
פירש רש"י: "לאותו רוח שהשמש באה משם, וזו היא מערבית, שלפנות ערב חמה במערב, והם סרחו בעשירית".

וכבר הקשו, הרי השמש אינה באה ממערב, אלא הולכת ממזרח למערב? (ויש שרצו לתקן בדברי רש"י "שהשמש באה לשם").

ונראה שאין צורך לתקן הגירסא, כי דברי רש"י מתכוונים לקרני השמש, והם הם דבריו בהמשך הפירוש: "שלפנות ערב חמה במערב", ולכן באות קרני השמש משם, "והם סרחו בעשירית", זאת אומרת, כשהחמה במערב.

אז הוחל לקרוא בשם ה' (בראשית ד, כו)
לפי הפשט נראה לי לשון התחלה - התחילו בימי אנוש לקרוא בשם ה'. כמו ויבן שם מזבח לה' ויקרא בשם ה' (בראשית יב, ח). הוא פרסם את מעשי ה' ברבים, והיה מקרב את הבריות לידיעת ה'.

לפי הדרש (המובא ברש"י, אך ראה "זכור לאברהם" לר"א ברלינר) - לשון חולין.
לפי כללו של הרב ד"ר חיים ביברפלד זצ"ל, שהדרש הוא עומק הפשט, אפשר לפרש פה: בעקבות החילול שחיללו את שם ה' בעבודה זרה היה צורך להתחיל בפרסום ידיעת ה'.

תורת אמן

הדלקת נרות שבת, מתוך ספר 'מנהגים' (ביידיש) לרבי שמעון גינצבורג

תענית ויניץ - תענית פרנקפורט וסדר הסליחות הנאמרות בה

תענית ויניץ

"תענית ויניץ" המכונה גם "תענית פרנקפורט", היא אחד משלושה תאריכים של מאורע ארוך. אותו מאורע תועד על ידי שנים מחכמי קהילת פרנקפורט דמיין שחוו אותו בנפשם ועל בשרם. האחד הוא רבי יוסף יוזפא האן נויירלינגן ראש הדיינים ור"מ פפד"מ¹, בספרו 'יוסף אומץ'². והשני הוא רבי אלחנן העלן ב"ר אברהם וורטהיימר, שחיבר שיר מחורז, בקטעים מקבילים בלשון הקודש ובלשון אשכנז, ובו תיאור כל שלבי המאורע, החל מן התלאות שקדמו לו, הצרות שהיו במהלכו ועד הנס הגלוי שאירע בסופו³.

כ"ז באלול שע"ד – פרעות פטמילך

ראשיתו של אותו מאורע, ביום כ"ז באלול שנת שע"ד (1614). בעיצומה של תפילת מנחה בבית הכנסת, בשעה שכל יהודי קהילת פרנקפורט היו שרויים בתענית⁴, פרץ המון נוצרי מוסת בראשות הצורר וינצהאנץ פטמילך ימח-שמו את שערי 'רחוב היהודים' כדי לבצע פוגרום. יהודי קהילה ובני משפחותיהם נסו על נפשם, חלק מהנשים ברחו עם ילדיהן לבית הקברות, אחרים נמלטו לבתי נוצרים במטרה למצוא מחסה, וכשש מאות נפש מצאו מקלט בגינה גדולה של גוי שריחם עליהם ופתח את שערי אחוזתו בפני הנמלטים. כמה מבני קהילה ביקשו לעמוד על נפשם ונערכו למלחמת הגנה, אולם לאחר שאחד מהם נהרג בידי הפורעים ורבים נפצעו, ברחו גם הם. רחוב היהודים התרוקן מיושביו כליל, הפורעים פרצו אל הבתים הריקים ובמשך כל הלילה בזזו את הרכוש וחיללו את ספרי הקודש. וינצהאנץ כינס בבית הקברות קרוב לאלף וחמש מאות יהודים שלא הצליחו להימלט, שם הכינו את עצמם למסור את נפשם על קידוש השם, ומקצתם התעטפו ב'סארגנס'⁵ ואמרו וידוי.

1 ראה אודותיו במבואו של הרב ע' כנרתי ל'יוסף אומץ' מהד' שעלבים תשע"ו.

2 סי' תתקנ"ג, תתשז ותתשט (במהד' תשע"ו עמ' רסח, שז-שח).

3 השיר בלשון הקודש ובלשון אשכנז נדפס על ידי בנו רבי נתן העלן בספר 'דברי השירה הזאת' שיצא לאור באמסטרדם שנת ת"ח. קטעי השיר בלשון הקודש נדפסו שוב בפני עצמם בתוך 'צמח דוד החדש' מהדורת פרנקפורט דמיין תנ"ב עמ' פ-פג, ובספר מגילה עפה [היא מגילת עיר פרנקפורט המעטירה] שיצא לאור בקראקא בשנת תר"מ.

4 ר"א העלן בשירו [הנזכר בהערה קודמת] מסר שביום שלפניו 'זמן כ"ו אלול שע"ד... קבענו צום ויום תשובה למחרת ביום ב' בלב חמרמר... קדמו עינינו באשמורת, באלול שע"ד עשרים ושבעה... ולעת ערב זמן תפילת מנחה, חשכו עינינו ולבינו דוה... עם כל זה הלכנו ברוח נשברה, לבית הכנסת שלא לבטל התפילה'. [ביום כ"ו אלול השמיעו הפורעים איומים על הצפוי להתרחש למחרת].

5 ה'קיסל' של ימים נוראים, שלפי מנהג אשכנז משמש לאחר מאה ועשרים כתכריכים.

'לקוטי חיים' – מנהגי ק"ק נארדען

בעיר נורדן [נארדען] שבצפון-מערב גרמניה, התגוררו יהודים במשך מאות שנים. עדויות על קהילה יהודית מסודרת בנורדן קיימות משנת ת' ואילך. בתקופה זו היו ברשות הקהילה בית כנסת, מקוה טהרה ובית קברות.

בשנת ת"כ מנתה הקהילה 18 משפחות, וסביב שנת ת"ק מנתה הקהילה קרוב לחמישים משפחות. בשנת תק"י הוקמה 'חברא קדישא' מקומית, ובמשך השנים צמחה הקהילה, עד שבשנת תקס"ד נעשה המקום צר מלהכיל ובני הקהילה רכשו שטח להקמת בית כנסת חדש, מקוה נוסף, תלמוד תורה ומוסדות קהילתיים אחרים.

מאה שנה לאחר מכן, בעשור שבין תר"ס לתר"ע, הגיעה קהילת נורדן לשיאה מבחינה מספרית, כאשר מנתה כ-330 משפחות. אולם בשנים שלאחר מכן הקהילה ירדה והצטמצמה – עד שבשנת תרצ"ג מנתה הקהילה כ-200 משפחות בלבד. בשנה זו עלה לשלטון הצורר הנאצי ימ"ש, ורוב חברי הקהילה נמלטו ממנה. בשנת תרצ"ט מנתה הקהילה רק כ-90 משפחות, ובמשך שנת ת"ש גורשו ממנה כל היהודים.

בתקופת השיא של הקהילה כיהן בה רבי חיים ב"ר יהודה המכונה 'היימאן פאן-דער-וואלל', תחילה כפרנס הקהילה, ולאחר מכן במשך 26 שנה בתפקיד 'ראש הקהל'.

במשך כיוכל שנים ליווה ר' חיים את קהילתו מקרוב, ובהגיעו לגיל שיבה ראה חובה לעצמו להנציח לדורות הבאים של בני קהילתו את מנהגי וסדרי התפילה הנהוגים בה מימי קדם, הוא ערך רשימת מנהגים ומסרה לדפוס.

אין לדעת מי קבע את מנהגי קהילת נורדן כפי שהם מסודרים ברשימה זו, שכן בקהילה לא היתה קיימת רבנות מקומית. משנת תקכ"ו ואילך עמדה הקהילה תחת אחריות רבנות המדינה של ק"ק עמדין. בזמן כתיבת רשימת מנהגים זו כיהן בתפקיד 'רב המדינה' בעמדין הרב ד"ר יונה צבי [הרמאן] ב"ר אברהם יוסף ליב, תלמיד בית המדרש לרבנים בברלין. הוא כיהן בתפקיד זה משנת תר"נ בערך, ונפטר בי' בסיון תרע"א. מנהגי הקהילה באותה תקופה היו 'כלי הקודש' שביהנו בה, הרב אברהם לוי ששימש בתור 'מורה ראשי' בקהילה, ולצידו הרב מנשה שווייצר.

את כתיבת רשימת המנהגים סיים ר' חיים ביום שלישי כ' לחודש שבט שנת תרע"ג, ונדפסה בפרנקפורט דמיין באותה שנה בספר תחת השם: 'לקוטי חיים', על שם מחברה ר' חיים. תוכנה, לפי המובא בעמוד השער: 'דינים ומנהגים לעבודת השם - היא התפילה - בבית הכנסת שבק"ק נארדען'. החיבור מורכב משני חלקים: בחלק הראשון – רשימת מנהגים מסודרת לפי חודשי השנה, החל במנהגי ודיני ראש חודש ניסן, וכלה בסדר התפילה, הפיוטים וקריאת התורה, של שבת

'פרשת החודש'. בחלק השני – הוראות כלליות, כגון רשימה מסודרת של מקומות ה'הוספה' לעליית 'אחרון' בקריאת התורה של כל שבת ושבת; רשימת הפטרות שבתות ומועדי השנה; אוסף הוראות שכותרתו 'דינים ומנהגים כלליים' הפותח ב'סדר יום כיפור קטן' ומסיים ברשימת שירים למקהלת בית הכנסת. מקהלה זו נוסדה בשנת תרמ"ד, סמוך לתחילת כהונת ר' חיים כראש הקהל, היא פעלה על טהרת הקודש ונקראה בשם 'חברת בית יעקב'.

תוכן הרשימה ברובו ענייני ונוסחו קצר, אין בו מידע רב על חיי הקהילה מלבד אזכורים בודדים, כגון: 'ומזה כבר כארבעים שנה שלא התקיימה נשיאת כפים בבית הכנסת כאן, מפני שמאז לא היה שום כהן בקהילתנו'. כמו כן בכמה מועדים ואירועים קהילתיים צוין כי 'דרשן הקהילה' נושא דברים בגרמנית, ובסוף הרשימה מופיעה רשימת הוראות הנוגעות ל'חגיגת יום הולדתו של הקיסר'.

מאפיין ייחודי הן ההוראות הקשורות להדלקת 'נרות בית הכנסת'. בחלק של 'שאר מנהגי הקהילה' מופיעות הוראות מפורטות אלו נרות מדליקים בנברשות של בית הכנסת בשבתות רגילות, בשבתות מיוחדות ובמועדים. ובנוסף לכך, לאורך הרשימה מופיעים ביטויים שונים המלמדים על חשיבותו של מנהג זה.

- א. לפני כל תפילה ביום חול מדליקים שני 'נרות תפילה' שניצבים לפני 'עמוד' הש"ץ.
- ב. לפני כל קריאת התורה ביום חול [מלבד ט' באב], מדליקים שני נרות שניצבים על ה'אלמעמאר' [=הבימה].
- ג. בתשעה באב 'אין מדליקים נרות יותר מהכמות הנדרשת כדי שיוכלו לראות'. ומאידך, בשבת נחמו 'מדליקים את אורות בית הכנסת כמו ביום טוב, ומעניקים לשבת זו רושם חגיגי על ידי ניגונים של שמחה'.
- ד. בערב שבת שובה מדליקים בבית הכנסת נר הקרוי 'נר תשובה', למשך יממה שלמה.
- ה. לפני 'כל נדרי' מדליקים 'נרות יום כפור' במתקנים מיוחדים בצדי ארון הקודש.
- ו. בהושענא רבה מדליקים את כל שאריות הנרות של יום כפור.
- ז. בפורים, בלילה וביום, מדליקים על הבימה שני נרות שעוה צבעוניים הדולקים למשך כל זמן קריאת המגילה.

* * *

רשימת המנהגים נכתבה ונדפסה בגרמנית, תורגמה ללשון הקודש בידי הרב יוסף עקיבא הלוי פרייס שליט"א, ונערכה מחדש לתועלת ציבור צמאי ירושתנו ומוקירי מנהגי קהילות אשכנז. השלמות שהוסיף המחבר, שולבו במקומם הראוי. סדר המנהגים בכמה קטעים נערך בהתאם לסדר התפילה, שלא כסדרם ברשימה המקורית. המוסגר בסוגריים עגולים בדרך כלל הוא מכתבת המחבר, בעוד הכתוב בסוגריים מרובעים בדרך כלל הוא תוספת המערכת.

הקדמה

במשך קרוב לחמישים שנה הקדשתי את כוחתי בשביל ענייני הקהילה, וכמדומני שאיני פוגע במדת הענוה אם אומר שגיליתי התעניינות רבה בכל המוסדות של קהילתנו, אבל במיוחד בעשרים וששה שנים של "כהונתי" כראש הקהל השתדלתי בכל הכחות והאמצעים הרוחניים והגופניים שעמדו לרשותי, לשמור כבוד בית הכנסת והתפלות המתקיימות בו, ולא זו בלבד, אלא שאפתי גם בכל השנים האלה להעלות את הנ"ל מדרגה לדרגה.

והנה הגם שבמבט לאחור כשאני מסתכל על שנות כהונתי שעברו, הוא בשביעות רצון ובסיפוק, מ"מ לאור העובדה שחלק גדול מתוך חברי קהילתנו אינם מכירים את הדינים ואת המנהגים של סדרי התפלה הנהוגים אצלנו, לבי מתמלא דאגה זה זמן רב [ובפרט עכשיו שאני מתקרב לשנות השיבה] שאחרי הסתלקותי העתידה מן העולם סדרי התפלה בקהילתנו עלולים מאד לסבול עקב חוסר ידיעה של הדינים והמנהגים הנ"ל.

מתוך הרהורים כאלה הגעתי להחלטה לאסוף ולסדר את הדינים ואת המנהגים הנ"ל שבהם תלויים ההנהגות של קהילתנו, וספר זה שבו כתובים דינים ומנהגים אלו – וקראתי שמו "לקוטי חיים" – מוקדש לקהילתי היקרה.

עידוד מיוחד לעבודה זו מדבריו של שלמה המלך בעל המשלים: "חנך לנער על פי דרכו, גם כי יזקין לא יסור ממנה", ופירושו שצריך להראות לדור הצעיר את הדרך המיועדת עבורו, ועל ידי זה לא יסור מזה גם בזקנותו. אני מלא תקוה שע"י שימוש חרוץ בספר זה מצד חברי הקהילה החשובים יהפך תוכנו במשך הזמן ל"נכס משותף" לכולם, בפרט שהספר נכתב בסגנון שנקלט בקלות ומובן לכל אחד. במיוחד למלמדי הדור הצעיר אני מפנה את דברי שלמה המלך הנ"ל, ומתוך זה אני מבקש מהם לעבור עם הנוער הלומד אצלם על תוכן ספר זה לעתים תכופות ובצורה יסודית, שהרי "מפי עללים וינקים יסדת עז", ועתיד הקהילה תלוי בנוער, שהם יהיו חברי הקהילה בעתיד. ויהי רצון שיקויים בהם מה שכתוב "וכל בניך למודי ד' ורב שלום בניך".

אכן גם מי שישמש אחרי כראש הקהל יקדם בברכה ספר זה כליקוט רצוי וכמקור למציאת דיני ומנהגי הקהילה. הוא ימצא בו הרבה דברים שיקלו עליו את מילוי תפקידו ואת ניהול סדרי התפלות. בלי ספק הספר ישמש לו כ"מורה דרך" נאמן. יהי רצון שישים תמיד לנגד עיניו את גודל האחריות שבה קשור התפקיד של ראש הקהל.

אני מסיים בתחינתי לד', כבקשת משה רבינו בזמנו, כאשר חזה בזקנותו שתפקידו עומד להסתיים:

יפקד ד' א-לקי הרוחות לכל בשר איש על העדה: אשר יצא לפניהם ואשר יבא לפניהם ואשר יוציאם ואשר יביאם ולא תהיה עדת ד' כצאן אשר אין להם רעה: אמן:

ק"ק נארדען. ח"י כסלו בשנת ככל לבי דר' שתיך אל תשגנני ממצותיך לפ"ק

הקטן חיים בר יהודה, פרנס של בית הכנסת בק"ק הנ"ל

הנקרא בלשון אשכנז היימאן פאן דער וואלל.

ניסן

ראש חודש ניסן שחל בשבת

כשחל ראש חודש ניסן בשבת, קוראים בתורה גם פרשת החודש. בתפילת שחרית מוסיפים רק את האופן 'לך אלי' הנאמר בכל שבת ראש חודש, ומדלגים על שאר הפיוטים, גם אלו של פרשת החודש.

לאחר גמר 'תפילת שבע' עם 'עלה ויבוא', אומרים חצי הלל, ואח"כ מוציאים שלשה ספרי תורה. בספר הראשון קוראים את פרשת השבוע לשבעה קראים, בספר השני בפרשת פינחס מהפסוק 'וביום השבת' עד 'יעשה ונסכו', ובספר השלישי קוראים ל'מפטיר' בפרשת בא את פרשת 'החודש הזה לכם' עד 'בכל מושבותיכם תאכלו מצות'. מפטירים הפטרת פרשת החודש 'כל העם' - ולא הפטרה של ראש חודש.

בתפילת מוסף, אומרים 'אתה יצרת' במקום 'תכנת שבת'. בחזרת הש"ץ מוסיפים בקדושה את הפיוט 'א-לקיכם', ואומרים את הפיוטים של פרשת החודש. אחר שיר של יום אומרים מזמור ק"ד 'ברכי נפשי'.

במנחה אין אומרים 'צדקתך צדק'.

(על פרשת החודש שלא חל בשבת ראש חודש, ראה בסוף חודש אדר).

במשך כל חודש ניסן אין אומרים תחנון בימי חול, ואין אומרים 'צדקתך צדק' במנחה של שבת.

בערב פסח ובחול המועד פסח מדלגים 'מזמור לתודה' בפסוקי דזמרה, ומזמור כ' 'יענך ד' ביום צרה' בין 'אשרי' ל'ובא לציון'.

תפילות נוספות שמדלגים בימים שאין אומרים בהם תחנון, ראה ב'דינים ומנהגים כלליים' שבסוף חיבור זה.

שבת הגדול

משבת הגדול עד לשבת האחרונה קודם ראש השנה, ולא עד בכלל, מזמרים הש"ץ וראש הקהל או ממלא מקומו, בשחרית של שבת 'הכל יודוך' פסוק בפסוק.

מדלגים את הפיוטים שבתוך ברכות קריאת שמע, אך אומרים את הפיוטים שבחזרת הש"ץ, וגם את 'ויהי בחצי הלילה'. אחר כך אומרים 'ובכן תעלה קדושה', מדלגים את ה'סילוק' [= הפיוט שלפני קדושה], ומתחילים מיד באמירת קדושה במילים 'ככתוב על יד נביאך' וכו'.

ההפטרה [ו'ערבה'] של שבת הגדול נקראת רק בשנה שחל בה ערב פסח בשבת הגדול, אך בכל השנים האחרות קוראים את ההפטרה הקבועה של פרשת השבוע.

במוצאי שבת שבאחד מששת ימי החול שאחריו חל יום טוב, אין אומרים בו 'ויהי נועם' ו'ואתה קדוש'.

יעלה הדס

בענין בשמים במוצאי שבת

פתיחה | מנהג אבותינו תורה - בהדסים | מנהג הגאונים | למה דווקא הדס |
הברכה על ההדס בהבדלה | במקום שאין הדסים | שיטת רבינו אפרים | כלי
הבשמים | הבדלה בבית הכנסת | מחלוקת אחרונים בברכת הבשמים

פתיחה

הגמרא בברכות (מג ע"ב) דורשת: "אמר רב זוטרא בר טוביה אמר רב, מנין שמברכין על הריח, שנאמר 'כל הנשמה תהלל יה', איזהו דבר שהנשמה נהנית ממנו ואין הגוף נהנה ממנו, הוי אומר זה הריח".

יש להבין, הרי הנשמה היא חלק אלוה ממעל וכל כולה רוחניות, איך היא נהנית מדבר גשמי כמו ריח, ואיזה קשר יש ביניהם?

ועלינו לומר, שלהבדיל מהאוכל הגשמי שחלקו הוא פסולת, וכן אורך זמן ללעוס ולעכל עד שהגוף נהנה ממנו, הריח הוא כולו טוב מתחילתו ועוד סופו ללא כל פסולת, וכמו כן טובו מגיע מיד ללא תהליכים ארוכים כבדברי מאכל. וכיון שכולו טוב אף על פי שהוא מגיע מהצד הגשמי, יכול הוא להתחבר לענין הרוחני שכולו טוב. שהרי גם הנשמה כולה טוב, ולכן תועלת הריח מתחברת ישירות לרוחניות ואינה הולכת כלל לגשמיות של הגוף.

[לפ"י יש גם להסביר את דברי הגמרא (שבת פח ע"ב) "ואמר רבי יהושע בן לוי, מאי דכתיב 'לחייו כערוגת הבושם', כל דיבור ודיבור שיצא מפי הקב"ה נתמלא כל העולם כולו בשמים". וצריך להבין מדוע נתמלא העולם בבשמים דוקא? אלא שכמו שהקב"ה הוא כולו טוב כמו כן התורה שנתן היא כולה טוב, כמו הבשמים שבארנו].

ובמוצאי שבת, שאנו נפרדים מהנשמה יתירה הרוחנית וקשה לנו הדבר, הדבר היחיד שיכול לנחם אותנו כיוצא בזה, הוא הריח הטוב, שהוא דומה בטבעו לנשמה הנפרדת מאיתנו, שגם הוא כולו טוב ורוחני. ולכן תקנו חז"ל להריח בבשמים בהבדלה.

ובזה יש לפרש גם את העדיפות (שנראה להלן) להריח דוקא על הדס שברכו עליו במצות ארבעת המינים, ולפי אחד הטעמים - "כיון דאיתעבד בו מצוה חדא ליתעבד בו מצוה אחריתי". ויש להבין מה הטעם והעדיפות לעשות מצוה בחפץ שכבר קיימו בו מצוה אחרת? ולפי דרכינו, כיון שברך על הדסים אלו מקודם, כבר קרב אותם עוד יותר מהצד הגשמי שלהם לצד הרוחני, לכן עדיף להשתמש בהם דוקא, שהם יותר קרובים אל צד הקדושה, ולכן "כיון דאיתעבד בו מצוה חדא ליתעבד בו מצוה אחריתי".

הברת התפילה של הגאון רבי נתן אדלר זצ"ל

הנה ידוע ומפורסם כי הנשר הגדול דיהדות אשכנז, הגאון רבי נתן אדלר זצ"ל, שינה כמה ממנהגי מקומו, ובכללם המיר את נוסח תפילתו ומבטא לשונו. ידיעה זו נכתבה בתחילה על ידי הגאון רבי אברהם לוונשטאם אב"ד עמדין בקונטרס 'ונגינותי ננגן' אשר בתוך ספרו צרור החיים (אמשטרדם ה'תק"פ), וז"ל: "ומה שהעידר¹ על הגאון החסיד מהור"ר נתן אדליר ז"ל בפרנקפורט שהיה מתפלל גם כן במבטא ספרדי, גם אני ידעתי החשו, שבהיותי בק"ק פרנקפורט דמיין בבית אדמ"ו הגאון החסיד מוהר"ר פנחס זצ"ל בעל ההפלאה והמקנה, התפללתי לפעמים גם כן בבית הגאון החסיד מוהר"ר נתן זצ"ל הנזכר לעיל, ושמעתיהו מתפלל במבטא ספרדי. וזכיתי להכיר את האיש ואת שיחו, יהי שמו לעולם זכור לטוב. אמנם הוגד לי מכמה מגידי אמת באמת, שהחסיד הנ"ל ז"ל התאכסן בביתו איש אחד מירושלים שנתיים ימים או שלש אך לתכלית זה, שילמוד ממנו מבטא הספרדי והכרעתה. ומי יכול לשפוט מהאדם הגדול בענקים הלזה, ואם הוא ז"ל עם עוצם תשוקת נפשו הקדושה ורב עצמה בכח חושי הזכרון והתפיסה שלו היה צריך ללמוד על הכרעת המבטא הזו איזה שנים, כמה מן השנים נצטרך אנחנו, אשר איננו כדאים להיות מצע להדום רגלי החסיד שבחסידים הזה, ללמוד לדבר במבטא ספרדי. ומלבד זה היה הרב החסיד מוהר"ר נתן זצ"ל יחידאה בעת הזאת בהנהגותיו נגד כל הני רבוואתה שהיו בעת הזאת בק"ק פרנקפורט דמיין, הלא הם הגאון החסיד בעל הפלאה שהיה גאון הגאונים, חסיד החסידים מקובל שבמקובלים, והרב הגדול החסיד המפורסם מוהר"ר זלמן חסיד זצ"ל, מלבד כמה גאוני הדור שהיו אז בק"ק הנ"ל, וכולם לא נהגו כהרב החסיד מהר"ג הנ"ל, אבל התפללו במבטא האשכנזי כמונו", עכ"ל.

מדבריו מתבאר ששינה הגר"נ אדלר את מבטא תפילתו, אלא שאין ללמוד מהנהגתו, משום שהיה יחיד בדורו. לבד מזאת, הלא היה עליו ללמוד את המבטא במשך זמן רב, ואם גאון

1 לשון זו של ר"א לוונשטאם מכוונת כפי הנראה כלפי עדותו של אהרן חורינר, המובאת בספר נוגה הצדק, דעסוי תקע"ח, עמ' כד: "מעידני שבהיות הרב החסיד המפורסם מהר" נתן אדלר מפפד"מ... בקרית מלך רב, עיר ווינא, כמה חודשים, ואני הייתי אז נער רך ועלם, הייתי בבית מדרשו בשעת התפילה כמה פעמים, וגם הוא היה מתפלל במבטא ספרדי". ספרו של ר"א לוונשטאם צרור החיים, חובר כנגד ספר זה, שחובר על ידי "אנשי משחית חוברי חבר" (הקדמת המחבר). על טיבו של אהרן חורינר, ששימש כ'רבינר' בקהילת אראד והיה ראשון הרבנים הרפורמים [ניאולוגים] בקהילות הונגריה, העיד גדול תלמידי רבי נתן אדלר, בעל החתם סופר, כי ידוע לכל "שספרי האיש ומעשיו מתועבים ושנואים בעיני" (שו"ת חת"ס ח"ו סי' פה), ובמכתב לחמיו רבי עקיבא איגר (שם סי' צו) כתב: "עיני עוללה לנפשי כי עלה הפורץ בגלילותינו... חותמו בגופן שלהם Aron Choriner Rabbiner [-אהרן חורינר רבינר] ראשי תיבות אחר, זה שמו לעולם, האלקים יביאהו במשפט על כל נעלם". (המערכת).

כמותו למד זאת זמן כה ממושך, אזי אין אחריו מי שיוכל ללמוד זאת, וע"ע לקמן. ודבריו של בעל צרור החיים באו כמגמתו בקונטרסו הנזכר כנגד המתחדשים, לבאר ולברר את איסור שינוי המבטא של כל העדות, למען תשמור כל קהילה על לשונה וטעמיה.

שינוי נוסח התפילה, לבד מהחלפת מבטא לשון הקדש, נזכר בספר חוט המשולש דף ד ע"ב (במהדורת ה'תרס"ח) בזה"ל, "תפילתו היתה מתוך סידור האר"י בנוסח ספרד", ע"כ. ובהערה העתיק את כל לשון בעל צרור החיים דלעיל. עוד כתב שם דף ז ע"ב, "וידוע כי בעיר פרנקפורט דמיין, כמו בכל המדינות, עוד מקדם קדמתה מימות אבותיהם וימות אבותיהם נהגו במנהג ונוסח אשכנז, הן בתפילה והן בשארי מנהגים. אבל רבי נתן אדלר ז"ל היטה מדרך זה ונהג מנהג ספרד בתפילה, ועוד שינה במנהגה בענינים שונים", עכ"ד. ובספר דרך הנשר לרא"י שווארץ (גלאנטא ה'תרפ"ח, אות נא עמ' מד) נכתב, "רבינו [הגר"נ אדלר] התפלל בנוסח ובסידור האר"י ז"ל והרגיל לשונו גם כן לדבר במבטא ספרדי טהור". ודברי הצרור החיים נעתקו בהערות מראה כהן שם אות קלח, אלא שהוסיף כי האיש מירושלים אשר התארח בביתו היה החכם מו"ה חיים מודעי ז"ל מח"ס שו"ת 'חיים לעולם'.

וכה כתב תלמידו הגדול של הגר"נ א, מרן החתם סופר זצ"ל, בתשובותיו או"ח סימן טו: "הנה כבר גיליתי דעתי לכל העומדים לפני כי כך קבלתי מרבתי זצ"ל, והם מורי הגאון חסיד שבכהונה מו"ה נתן אדליר זצ"ל והגאון רבן של כל בני הגולה הפלאה ז"ל אשר מימיהם שתייתי ת"ל וממקורם חצבתי, כי כל הנוסחאות שוות זו כזו וכל שיש בזו יש בזו, אלא שאין אתנו יודע עד מה. ואנו מתפללין על דעת מתקני תפילות ונוסחאות הללו, כי כולם לדבר אחד נתכוונו, כמו סגנון אחד לכמה נביאים ואין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד, כי כל נוסחא ונוסחא אינה אלא סגנון אחד משונה מחברתה אבל הם עולים למקום אחד. וכשבא נר האלקים האר"י זצ"ל ואיזן וחקר ותיקן כי הוא ידע תוכן הדברים, הוא העמיד בסידורו כל דבר על מכונו וגילה תעלומות של הנוסחא ההיא הספרדית יען כי היה ספרדי, ואילו הוא היה אשכנזי או היה נמצא באשכנזים איש כמוהו, היה עושה כיוצא בזה בסידור אשכנזי. ועתה בדורות האחרונים, הבאים בסוד ה' די להם שמבינים דברי האר"י זצ"ל, אבל אין אתנו יודע להוציא כן מנוסח אשכנזי. על כן טוב להם להתפלל מסידור ספרדים שנרשם שם מקום ההיכלות והיחודים ע"פ האר"י ז"ל ממה שיתפללו אשכנזי, אף על פי שגם שם נרמז הכל, והמתפלל על דעת המתקן הנוסחא ההיא עד מהרה ירוץ דברו, ומכל מקום נוח להם להתפלל מה שמבינים ממה שמתפלל על דעת המתקן. ועל כן מורי הגאון החסיד שבכהונה מו"ה נתן אדלער זצ"ל הוא בעצמו עבר לפני התיבה והתפלל ספרדי בסידור האר"י זצ"ל, וכן מורי הגאון בעל הפלאה זצ"ל, כי רק אך המה התפללו בנוסח האר"י ושום אחד מהאנשים המצורפים להמנין לא התפללו כי אם אשכנזי, ואפילו בנו הגאון בעל מחנה לוי זצ"ל לא שינה נוסח אשכנזי, ומיד אחר פטירת אביו הגאון זצ"ל ביטל הכנסת שלו והתפלל בבית הכנסת של קהל בפרנקפורט דמיין, והוא דבר מפורסם וידוע. והכל מטעם כי מי שאינו יודע עד מה אין לו לשנות נוסחתנו, כמצווה עלינו במגן אברהם

ריש סימן ס"ח בשם ירושלמי, ושכן כתב האר"י עצמו. והיוצא מדברינו שהמתפללים ספרדית מסתמא באו בסוד ה' ונכנסו בסתר המדרגה, ויודעים מה שאומרים יפה עשו, ומי שלא הגיע לכך כגון אנחנו, מה שאנו מתפללין על דעת מתקני תפילות נוסחי אשכנזי גם תפילתנו נשמעת, אבל אין לומר שתפילה זו משונה מחברתה" וכו'. ועיין עוד שם סימן טז, וסימן קצז.

ולא כתב מאומה לענין שינוי המבטא, כי אם לגבי נוסח התפילה בלבד. גם מה שכתב שבעל הפלאה שינה את נוסח התפילה, דו"ק שדוקא את הנוסח המיר, כי על המבטא שמר ולא החליפו כלל, כנכתב בצרור החיים דלעיל. אלא דמה שכתב שהאר"י ז"ל היה ספרדי, כבר העירו על דבריו בשו"ת קרן לדוד סימן יט ובשו"ת מנחת אלעזר ח"א סימן יא. ובאגרות שפירין מכתב רלג כתב שבעל דברי חיים הרעיש על המחנה לוי אשר אחר פטירת אביו ההפלאה שינה מנוסחו וחזר למנהג אשכנז, אולם המעיין בלשון החתם סופר יבחין שהמחנה לוי גופיה לא שינה מעולם את נוסחו הראשון, ורק את מנהג בית הכנסת החזיר לקדמותו. ואכמ"ל.

ובעיקר מעשה רב, בדין שינוי נוסח התפילה והמבטא, יש מן הפוסקים שלמדו ממעשה הגרנ"א שמוותר לשנות את הנוסח והמבטא, כמבואר בשו"ת מהרש"ג ח"ב סימן סז, ובשו"ת ישכיל עבדי ח"ב או"ח סימן ג. ובשו"ת שבט הלוי ח"ו סימן נט כתב בזה"ל, "מיהו בנוסחאות התפילה, אף על פי שעלינו ליעץ לכתחילה שילך כל אחד בדרכי אבותיו, מכל מקום עלינו ללמוד מגדולים וצדיקים שיש בהם ששינוי להתפלל בנוסח הספרדים או כהאר"י, עכ"ל. אך שמא דעתו כן רק באופן שכבר הורגל להתפלל בנוסח אחר, ולא שיכול לכתחילה לעשות כן, יעוין היטב בדבריו.

אמנם הגר"י וועלץ נקט להיפך גבי מעשה רב דנן, הובאו דבריו בשו"ת מנחת יצחק ח"ד סימן מז אות ג, בזה"ל, "אבל מי הוא שיודע מה היתה כוונתו בזה, ומי הוא שידמה בעניניו לרנ"א ז"ל כמובן", עכ"ל. ועיין עוד בתשובותיו דברי ישראל יו"ד בהערות לספר קול אריה עמ' נ. וכיוצא בזה מבואר בשו"ת אגרות משה או"ח ח"ב סימן כד, דאין ידוע טעם ברור במה שהתירו לשנות מנוסח אשכנז לנוסח ספרד, ומכל מקום אין אנו מערערים על אלו ששינו כי ודאי היה להם טעם שרשאים לשנות בזה, אבל החפץ לשוב ולהתפלל בנוסח אשכנז ודאי רשאי שהרי חוזר לקדמותו. ויתר על כן מתפרש בשו"ת שואל ומשיב תליתאה ח"א סימן רמז, יעו"ש.

וכך היא דעת מרן הגרי"ש אלישיב זצ"ל, כמובא בקובץ תשובות ח"א סימן יב, בהאי לישנא, "וזה ששמעתי שכמה ממחברי זמנינו כתבו להוכיח שממבטא אשכנזית למבטא ספרדית רשאים לשנות, וחיליה דידהו, מעשה רב של הכהן הגדול הגאון רבי נתן אדלר זצ"ל, שהעידו עליו אנשי דורו ששינה מבטא התפילה מאשכנז לספרד, ואילו היה סרך איסור בדבר בודאי היה נמנע מזה. אין מזה ראייה כלל, כי אם שינה מבטא התפילה בע"כ שהיו לו הוכחות שהמבטא הספרדית היא המבטא הנכונה, וכו' ניתנה תורה לישראל, ולאחר שהכריע בזה עבד עובדא בדנפשיה ושינה את המבטא. ומעתה אם כל גאוני דורו יחד עם תלמידו נאמן ביתו רבן של ישראל החת"ס זצ"ל לא קבלו את דעתו בזה והמשיכו להתפלל בהברה אשכנזית, הרי שלא

מצאו יסוד להכרעתו וממילא הדרינן לאיסורא קמא, וכל אחד צריך להמשיך במנהג אבותיו ולא לשנות את המבטא בו התפללו אבות אבותיו משנות דור ודור, "עכ"ל. ובמקום אחר הארכתיו טובא בכל הנדון, ואכמ"ל.

מלבד זאת, בקונטרס בנגינותי נגנן הנזכר לעיל, האריך לבאר שלבני אשכנז אין יכולת לדבר במבטא הספרדי כראוי גם אם יחפצו, שכן לשונם מורגלת בפיהם לפי מקומות לידתם, ולא יוכלו ללמוד מבטא זר ולדבר בו כהוגן. ולדבר זה רמז שם, שאף הגרנ"א גופיה הוצרך ללמוד את המבטא במשך כמה שנים, ואחריו אין מי שיוכל לעשות כן. וכבר פירש הרד"ק (שופטים יב, ו), כי אויר הארץ גורם לשינוי הלשון, וע"ע בקובץ נחלת אבות ב' עמ' ערה.

ומפי השמועה ידוע שהגרנ"א למד את המבטא המדויק במשך שלשה חדשים, והחת"ס התבטא דאם רבו הגדול, ברוב חכמתו ותבונתו, לא היה יכול ללמוד זאת בפחות מפרק זמן זה, הרי שאין אדם בכל העולם שיוכל ללמוד את המבטא הלז, ולו ינסה ללמוד זאת כל ימי חייו לא תעלה בידו צורת הביטוי הנכונה. אלא שאין השמועה נראית מדויקת בעיקרה, שכן כאמור המסופר הוא על לימודו במשך כמה שנים, ולא חדשים בודדים.

נמצא, אפוא, כי לענין דינא אינו מוסכם להוכיח ממעשה הגרנ"א שמותר לשנות את מבטא התפילה, ומן הטעמים האמורים. אלא שבעיקר המעשה יש לדון, כי עצם שינויו לנוסח ספרד מובן, ונימוקו מחמת חשיבותו ומעלתו באשר נתקן על ידי האר"י ז"ל. אך לענין המבטא, לכאורה קשה לומר ששינה למבטא הספרדי, וזאת מכמה טעמים. ראשית, למרות מעלת מבטא זה המחלק בין האותיות הדגושות והרפויות, הלא חסר הוא בהבדל בין התנועות, ובפרט בשם ה' אשר באמירתו לפי המבטא הספרדי יש סוברים שבאים לידי משמעות לשון רבים ח"ו. וכבר הזהיר על כך היעב"ץ בריש הקדמתו סולם בית אל לסידורו בית יעקב, על פי דברי רבינו בחיי (בראשית יח, ג). ונודעו דברי מרן הקהלות יעקב בקרינא דאגרתא ח"א אגרות קלא, קלב וקלח, ועיין עוד מה שכתבו בזה בשו"ת הר צבי או"ח סימן ד, שו"ת מנחת יצחק ח"ג סימן ט, שו"ת אז נדברו ח"ג סימן מח אות א, שו"ת שבט הלוי ח"ח סימן ב, שו"ת ישא יוסף ח"ג סימן כה, שו"ת תשובות והנהגות ח"א סימן קכח וח"ב סימן עז, ובספרו טעם ודעת פרשת וירא (יח, ג), ועוד. אמנם יש כמה אופנים לבאר מדוע אין לחשוש בזה, אך הדבר עדין אינו ברור ומוסכם. ואף בהגיית האותיות עצמן ישנם ליקויים בקרב חלק מקהילות הספרדים, ונמנו בדברי השואל שבשו"ת ישכיל עבדי שם. ואם כן, היאך שינה הגרנ"א את מבטאו ולא חשש לשיבוש בהגיית התנועות והאותיות, ובפרט בשם ה'. גם בספר ודרשת וחקרת על התורה ח"ג עמ' תט, נקט בפשיטות כי לא יתכן ששינה הגרנ"א את מבטאו להברה הספרדית, לגודל חסרונותיה, ולא המיר אלא את נוסח התפילה בלבד, כפי שהזכיר החת"ס. ואמנם, יעוין בתשובותיו שם ח"ד או"ח סימן יד, שהבהיר את דבריו, וניכר שלא הושו.

זאת ועוד, מה שכתב בהערות מראה כהן על דרך הנשר שהגרנ"א למד את המבטא מפי הגאון רבי חיים מודעי, הן הוא לא היה מחכמיה של ירושלים אלא מעיה"ק צפת, ולאחר שחזר

משליחות המצוה בגולה נתיישב בקהילת קושטא. לאחר מכן נרד לעיר איזמיר, ובסוף ימיו חזר לארץ ישראל ושב וקבע את מקומו בצפת. כמו כן תמוה שבעל דרך הנשר הוא המקור היחיד לכך, ומדוע שאר העוסקים בנושא, ובכללם בעל צרור החיים עצמו, לא הזכירו זאת בכלל דבריהם. וכבר העיר על כך בספר חקר ועיון ח"ה עמ' שכב הערה ו, והוסיף להוכיח כי לא יתכן שהיה זה רבי חיים מודעי, שכן לא התעכב שם זמן ממושך. וכן נקט הרה"ג רבי בנימין שלמה המבורגר שליט"א בקובץ מוריה שבט ה'תש"נ עמ' רלד הערה כ, והעיר על הנכתב בכמה ספרים כביכול היה הגרנ"א מתפלל בהברה ספרדית משום שהיא הברה ארץ ישראלית, ולגודל חיבתו לארץ הקדש נהג כן. והעלה שהסיבה האמיתית להעדפתו של הגרנ"א את ההברה הספרדית, נמצאת כנראה בדברי תלמידו החתם סופר בחלק ו סימן א, שבנקודות והטעמים הספרדים מדקדקים יותר מהאשכנזים. אכן יש להקשות על דברים אלו, שהרי הספרדים מדקדקים יותר מהאשכנזים בטעמים, דהיינו בהגיית האותיות וכנוזר לעיל, אך לא בנקודות, כי בהן עדיף המבטא האשכנזי המחלק בין סימני הניקוד השונים.

ויש שכתבו בשם ספר דרך הנשר, שהגרנ"א הזמין את רבי חיים מודעי מאיזמיר או מצפת. וזה אינו, שהרי בדרך הנשר לא הזכיר שהיה מהערים הללו, ואדרבא, כתב את שמו בתור החכם מירושלים שהוזכר בצרור החיים. כן בספר אם למקרא עמ' דש, הובא כי שלחו לקרוא לו מספרד, וגם לכך אין מקור. וביותר יש לתמוה על כך, שהרי רבי חיים המודעי עצמו כתב בתשובותיו חיים לעולם או"ח סימן ח, דאפילו הראשונים לא ידעו הפרש המבטא בין תיבות לא או לו, כמובא באבן עזרא על הפסוק אשר לו יעדה (שמות כא, ח), ואיך נדע אנו יתמי דיתמי, יעו"ש. ואם הוא לא ידע חילוק זה, היאך ילמדו לזולתו. ושוב נדפס ספר שירת בן הלוי חלק ב, ושם שלהי סימן א, העלה ראייה זו.

מאידך, רבים שסיפרו על מעשה זה מסרו שלא שינה הגרנ"א למבטא הספרדי כי אם למבטא התימני, ובו התפלל. ואכן, רוב המוסרים שמועה זו הינם מזקני יוצאי הונגריה, אשר רובם ככולם מתלמידי תלמידיו של החתם סופר, כך שבמבט ראשון מידת מהימנותם גוברת על אחרים. כך גם בספר רבינו משה סופר (ה'תשמ"א, עמ' רכ), נכתב ששכר הגרנ"א מלמד תימני והתפלל במבטא זה. אלא שכתב כי המלמד התימני היה רבי חיים מודעי, וזה אינו כמובן, דעירוב פרשיות שנה כאן.

מקורות נוספים לשמועה זו, ששינה הגרנ"א אדלר את הברתו למבטא התימני דוקא, נזכרו בקונטרס האתרוג שעליו דברה התורה (וינהג בעזו תימן עמ' כו), ובספר האסם עמ' שמה, שצא [אלא שבעמ' קפא כתב כן על רבי חיים מודעי]. סמך נוסף לכך בספר ארוממך אלוקי המלך ח"ב עמ' שצא, שביקש הגרנ"א מחכם תימני ללמדו את ביטוי הדל"ת הרפויה, ומוכח מכל מקום הקשר בינו לבין חכם תימני. והרה"ג רבי יוסף צברי שליט"א העידני מפי הגאון רבי יצחק עהרנפלד שליט"א ראש ישיבת בית שמואל ומצאצאי החתם סופר, כי מקובל במשפחתם שהגרנ"א שלח להביא מלמד תימני שלימדו את אופן ההגייה התימנית, לבד מנוסח האר"י שבו

התפלל. ועיין עוד בקובץ נחלת אבות א' עמ' קצו, ושם קובץ ד' עמ' שטז, הובא כזאת גם מפי הגרמ"מ פוקס שליט"א. גם בספר הגיוני הגיה עמ' ל, כתב ששמע מפי תלמיד חכם מצאצאי משפחת הגרנ"א, כי שינוי מבטאו היה למבטא התימני. וכן שמעתי מפי הרב יואל חיים העדין שליט"א (ניו יורק), שקיבל מתלמיד חכם מבני אשכנז כאמור.

ואשר היה נראה מתחילה להציע בזה בדרך השערה, וכפי ששמעתי מכמה תלמידי חכמים ויודעי דבר, שאכן שינה הגרנ"א זצ"ל את נוסח תפילתו לנוסח הספרדי, אשר יסודו על פי האר"י ז"ל, אולם את מבטא התפילה שינה להברה התימנית, שבה ישנו חילוק גם בין כל האותיות הדגושות והרפויות, וגם בין התנועות וניקוד האותיות. וכמוכן בשם ה' מוטעם החילוק, אשר על כך כתב בשו"ת הר צבי הנזכר לעיל וז"ל, "וכן התימנים נזהרים מאד בשם אד' שמבטאים אותו תמיד בקמץ לא בפתח", ע"כ. לפי זה, אין המדובר ברבי חיים מודעי, וכפי שכבר התפרש לעיל כי אין מקור ברור ומוסמך להיותו החכם שלמד עם הגרנ"א, אלא הכוונה לחכם אחר, אשר שמו אינו ידוע לנו.

ולפי סברא זו, אין לתמוה מכך שכותבי תולדות חייו של הגרנ"א הזכירו ששינה למבטא הספרדי, שכן בפשטות יש ליישב, שהרי בארצות אשכנז לא הכירו את סוגי ההברות, וכמוכן לא הכירו את המבטא התימני, ובודאי שלא ידעו לחלק מהו המבטא הספרדי ומהו התימני. ואם כן, גם אם התפלל בהברה תימנית, הרי שהשומעים לא שמו את לבם אל מקור ההברה המדויק, ומבחינתם למד זאת מחכם שמקורו מארצות המזרח, בלא להבחין להבדל אם הוא ספרדי או תימני, הבדל שלא היה מוכר להם. ובפרט אם הגיע החכם האמור מירושלים, כך שאף את ארץ מוצאו לא ידעו לנכון. וכן שמעתי מפי יהודי בר אוריין מיוצאי הונגריה, אשר בפשיטות הסביר כי באשכנז לא ידעו מהו ההבדל, וגם אם שמעו את המבטא התימני היו יכולים בנקל לכנותו ספרדי. אמנם, עיין לקמן מה שיתבאר בסתירת סברא זו.

עוד עיין בשו"ת דברי יציב יו"ד סימן נג אות ד, שכתב, "ויודע על הגה"ק מוה"ר נתן אדלר שהחזיק אחד על שלחנו משך שלש שנים, עד שלימדו כללי המבטא. והגם שיוצאי תימן אומרים שהם יודעים לחלק, מכל מקום אצלינו בני אשכנז לא נתקבל כן" וכו', יעו"ש. ודו"ק בלשונו, שהזכיר את יוצאי תימן מיד לאחר מעשה רב של הגר"נ אדלר. ובספר מסורת משה ח"א עמ' לג, נכתב בשם מרן הגר"מ פיינשטיין זצ"ל שתמה על מנהגו של הגרנ"א לדבר במבטא ספרדי, והיאך לא ידע שכל הנוסחאות כשרות. והשיבו נכדו דאולי סבירא ליה שההברה האמיתית היא ההברה הספרדית, וטען לעומתו הגרמ"פ שהלא להם חסר עוד יותר בדקדוק מאשר המבטא האשכנזי. ואמר הנכד שאולי דיבר במבטא תימני, שבו ישנם תיקונים יותר מהמבטא הספרדי, ועל כך השיב הגרמ"פ שאפשר כי כן היה.

ואם כנים הדברים, הרי שדברי מרן החתם סופר בתשובותיו חלק ו, ברורים ונהירים. כי אכן, כוונתו למבטא התימני שבו מדקדקים הן בטעמים והן בתנועות הניקוד, אלא שהזכיר זאת בשם המבטא הספרדי מן הטעם האמור, מחסרון הכרת החילוק בין התימנים לספרדים. ובלא ביאור זה, דבריו דרושים הבנה לכאורה, היאך מדקדקים הספרדים גם בחילוקי הניקוד.

באופן אחר היה ניתן לומר, כי לא שינה הגרנ"א את מבטאו לגמרי, אלא בהגיית אותיות מסוימות בלבד. כלומר, מהמבטא הספרדי נטל הגרנ"א את החילוק באותיות בהן הוא שייך, כגון האותיות הגרוניות וכדומה, אולם באופן ניקוד המלים המשך בהברה האשכנזית, שבה קיים החילוק בין התנועות. ואם כן, אין צורך להגיע לידי השינוי למבטא התימני, כי אף למבטא הספרדי לא שינה לגמרי. השערה זו נתמכת על ידי הכתוב בספר חקר ועיון הנזכר לעיל בזה"ל, ותורשה לי ההשערה שהגרנ"א אדלר למד במיוחד את היגוי האותיות, כגון הגרוניות, ועל ידי זה ההבדל שבין א' לע' ובין ח' לכ' ועוד, ע"כ. וכבר נטה לומר כן בספר שירת בן הלוי חלק א סימן ב, שאפשר כי הגרנ"א שינה למסורת הספרדים רק במבטא האותיות, אבל לא בניקוד. ומה שהוצרך ללמוד את הביטוי הספרדי מרבי חיים המודעי במשך קרוב לשלוש שנים הוא לענין ביטוי האותיות החסרות, וכן הדגשים הכבדים, האותיות הרפות וקריאת מלרע ומלעיל, שזהו קשה מאד לבני אשכנז שלא הורגלו לכך מילדותם, וגם אין אזנם רגילה לדייק בזה. אלא שסיים כי לא מצא על זה דבר מפורש.

אלא שלבד מן המעידים ששינה את מבטאו להברה התימנית, בלאו הכי לא נראה לומר כן אחר העיון במקורות המזכירים את ענין שינויו. שכן היה להם לכתוב בפירוש שלא שינה אלא את הגיית האותיות ותו לא, ותמורת זאת כתבו שהתפלל במבטא ספרדי טהור, הוי אומר ששינה לגמרי למבטא אחר, ולא למחצה לשליש ולרביע.

אכן כל האמור אינו מסתבר כלל ועיקר, וזאת מכמה טעמים. ראשית, משונה עד מאד לומר שמעלת ההברה התימנית היתה ידועה באירופה, שהרי התייר רבי יעקב ספיר שיבחה עד מאד בספרו אבן ספיר פרק טו, עשרות שנים לאחר פטירת הגרנ"א אדלר, וקודם זמנו לא הוכרו יהודי תימן בארצות אירופה כלל. מלבד זאת, הרי המבטא הספרדי היה מוכר היטב באירופה על ידי שלוחי דרבנן, כגון החיד"א ומהרי"ט אלגאזי, ועוד [אם כי יתכן שהם הכירו את מבטא רבם, הרש"ש, שעלה מתימן]. וקשה מאד לומר שלא הבחינו בין המבטא התימני לספרדי, הגם שיתכן כי לעיתים יש מקום לטעות בזה, משום שסוף סוף לא היו אלו שני מבטאים בלתי מוכרים בעליל, אלא המבטא הספרדי על כל פנים היה ידוע כדבעי.

והרה"ג רבי בנימין שלמה המבורגר שליט"א הוסיף להעיר, דהלא הרפורמים בזמן החתם סופר הנהיגו את ההברה הספרדית, ובין היתר טענו שרבו הגרנ"א התפלל בהגייה ספרדית, ועל כך שתק החת"ס מלהשיב. ואם אמנם היה ניתן לומר שעיקר טענתם היתה על עצם שינויו ממבטא אבותיו, ולא על עדיפות או חסרון המבטא אליו שינה, הרי כללם של דברים שהמבטא הספרדי היה ידוע בקהילות הגדולות, ובעיקר באלו אשר שכנו בהן הרפורמים. מה גם שהמבטא התימני יעודו להיפך, להרחיקם מהחדשנות ולקרבם למסורת, וזה ודאי לא יתכן שתהא עבורם הוכחה משינויו למבטא עתיק כמו התימני.

עוד העיר, כי תלמידו של הגרנ"א, רבי משה ישראל בדינגן, חיבר ספר בדקדוק בשם אם למקרא (ה'תקע"ו), ובו תיאר את התנועות הספרדיות בלבד, בתוספת סימונים ברורים מהאל"ף

בי"ת הצרפתי, בלי שום זיקה להגייה התימנית, עכ"ד. ואם אמנם היה מקום לחלק לפי זה בין תנועות הניקוד ובין ביטוי האותיות עצמן, הרי שזה אינו מסתבר כאמור. אלא דאי משום הך לא איריא, כי שייכות דברי רמ"י בדינגן למבטאו של רבו הגרנ"א טעונה בדיקה, ומניין שהתבסס על מבטאו של רבו. וכלשון ההסכמה לספר, "וזאת התרומה אשר הרים משה מתוך ספרי חכמים יושבי נטעים וגדרות הניקוד ומסורה", עכ"ל. וכבר עמד בזה בקובץ נזר התורה כ' עמ' קעא, שם כתב כי מתוכן דברי הספר נראה שלא היה לו רב מובהק שלימדו לשון הקדש כראוי, אלא בדה מלבו הקריאה הנכונה על פי מה שהבין מספרים שלמד וכו'. ומכל מקום, עדיין יש לומר שסיוע ישנו בזה, כי יש לעיין מפני מה לא הזכיר כלל את המבטא התימני, אם אכן נכונה השמועה לפיה התפלל במבטא ספרדי.

כן העירני ידידי חו"ב הרב אהרן גבאי שליט"א, כי עובדא ידועה ומוסכמת היא שבתקופתו של הגרנ"א היתה הדעה המקובלת אצל רוב ככל חוקרי הלשון, כי המבטא הספרדי מקורי יותר אף בתנועות, שכן סברתם היתה שישנן רק חמש תנועות יסודיות אשר לכל אחת תנועה ארוכה וקצרה, וכדעת הרד"ק. וממילא מיושבים דברי החת"ס בחלק ו, שכן בכתבו שגם בטעמים הספרדים מדקדקים יותר מהאשכנזים אין כוונתו לצורת ניגון הטעמים, דהיינו לתנועות הניקוד, אלא הכוונה לתנועות מלעיל ומלרע המסומנות על ידי הטעמים, ובהן אכן מדקדקים יותר הספרדים.

וגם על כל העדויות המוסרות כי שינה את מבטאו להברה התימנית, כמובא לעיל, אין להסתמך. שכן רבות מהן אינן מוסמכות מידיעה ברורה, אלא מסברא ושמועה בעלמא, שהלא רבים מן הטוענים כן מבני זמנינו מסתמכים על השמועות שהגיעו לאזנם, כפי שהתפרסם הדבר ושגור בפי רבים, ולא על מסורות ודאיות ומוסכמות. מה גם שכמו שניכר בדבריהם, לעיתים אין דעה אחת ואף באותו הספר, כך שפעם נזכר המבטא התימני ופעם הספרדי, או שנזכר המבטא התימני בהקשר לרבי חיים מודעי, מה שאינו לכל הדעות. כך שכל זמן שאין הוכחות וראיות החלטיות המכריחות לומר כן, אין מקום לנקוט כי דוקא למבטא התימני שינה את מבטאו. ומצד מעלת ההברה האשכנזית על פני הספרדית, כבר התפרש כי באותה תקופה לא היתה הדעה הרווחת כך, ואף בהגיית שם ה' יש לרוב הדעות על מה לסמוך.

מסקנת הדברים, אפוא, כי אין בסיס של ממש לשמועה הידועה והמפורסמת לפיה שינה הגאון רבי נתן אדלר זצ"ל את מבטאו למבטא התימני, למרות ריבוי הטוענים כן, שכן הדברים מופרכים ומוכחשים מכמה וכמה טעמים. ואם אמנם לא לימדו רבי חיים המודעי, כפי שנכתב בספר דרך הנשר, אך ודאי שלא היה זה חכם תימני אלא ספרדי, וזהו המבטא שלימדו, ולחילופין אפשר שהיה זה חכם תימני מארץ ישראל שלימדו את המבטא הספרדי, ככל האמור.

מנהגי הערלה והדם לאחר ברית המילה*

א. מקורות חז"ל | ב. ספר החילוקים והגאונים – בני כבל מוהלין במים ובני אר"י מוהלין בעפר | ג. כמה קוברים | ד. אופן הקבורה וכלי העפר | ה. זמן הקבורה ועיכובים מסיבות שונות | ו. מנהגים שונים בהנהגה עם הערלה | ז. קיום המנהג אצל נימולים שונים | ח. מנהגי דם המילה | ט. קיום מנהגי הערלה והדם בשבת

נהגו ישראל לקבור את ערלת המילה בעפר. מנהג זה עבר תהפוכות רבות, גלגולים ומחלוקות אשר התפתחו במשך השנים עד שהגיע לצורתו הידועה לנו כיום. מאמר זה יעסוק בהשתלשלות מנהג קבורת הערלה בעפר מימי קדם עד לצורתו בימינו אנו, החל בדברי חז"ל, בחילוק המנהגים בין כבל לארץ ישראל, בפולמוס שבעקבותיו הבא לידי ביטוי בספרות הגאונים, ועד לדורות האחרונים, כולל מנהגים וסגולות אשר להם השלכות נרחבות גם להלכה. מאמר זה אינו אלא סקירה על השתלשלות המנהג בקהילות ישראל השונות, ואין לסמוך למעשה על מנהגים שאין מקורם ברור, בוודאי לא כשהדבר נוגע בשאלות הלכתיות. המאמר מבוסס גם על כת"י שלא ראו את אור הדפוס. בכל המובאות מכת"י – תיקונים וחסרות מופיעים בסוגריים מרובעים ועגולים כמקובל. ל'שמות' קדושים, הוספתי גרש. מילים שאינן ברורות, הכנסתי בסוגריים מזווים (בסוגריים מצוין מספר הסרט במכון לתצלומי כת"י).

א. מקורות חז"ל

פרקי דרבי אליעזר

נאמר בפרקי דרבי אליעזר, פרק כט (להלן: פדר"א)¹:

רבי ישמעאל אומר: וכי ערלים שמעו קולו של הב"ה על הר סיני... נמולין היו, אלא שלא היה להם פריעה... והיו ישראל לוקחין את הערלה ואת הדם, ומכסין אותן בעפר

* הגני להודות לאבי מורי הרב שלמה שוחט מח"ס מילה שלמה ולחמי הרב לייבוש אולמן שהיו לי לעזר במאמר זה, לידידי ר' יעקב ישראל סטל על הכוונתו הנפלאה, לר' בנימין שלמה המבורגר, פרופ' ר' ירחמיאל ברודי, ר' יעקב יצחק הכהן מיללער, למערכת 'ירושתנו' ולעורך המסור ר' שלמה הופמן ולכל המסייעים, איש בשמו הטוב יבורך. תודתי לעובדי המכון לתצלומי כת"י ובמיוחד לד"ר ר' עזרא שבט וד"ר ר' עידן פרץ על עזרתם האדיבה. אשמח לקבל הערות והוספות בכתובת: moshe@shochat.co.il.
לפרקים נוספים של מחקר זה ראה מאמרי: "כי חרפה היא לנו": אודות "מנהג" בליעת הערלה, ישורון, לו (תשע"ז), עמ' תתקנב-תתקסט; 'טעמי מנהג קבורת ערלת ברית המילה בעפר', חצי גבורים, יא (בדפוס).
1 השתמשתי בדפוס של פדר"א, קושטא רע"ד, ובפדר"א עם ביאור הרד"ל, ורשה תר"ב. בשינויי הנוסח שמכתבי היד הסתייעתי במהדורת הסינופסיס שערך א' טרייטל (טרם הודפסה), והגני להודות לו על טוב לבו. על מהדורתו ראה א' טרייטל, פרקי דר' אליעזר: נוסח, עריכה ודוגמת סינופסיס של כתבי היד, עבודת ד"ר, ירושלים תש"ע.

המדבר. וכשבא בלעם הקוסם, ראה את כל המדבר מלא מערלתן של ישראל², אמר: מי יוכל לעמוד בזכות ברית דם המילה שהוא מכוסה בעפר, שנאמר (במדבר כג, י'): "מי מנה עפר יעקב". מכאן אמרו³ חכמים, מכסין את ערלת הדם⁴ בעפר הארץ. ולא עוד אלא⁵ שנמשלו לעפר, שנאמר (בראשית כח, יד): "והיה זרעך כעפר הארץ"⁶. יונתן בן עוזיאל שכדרכו העתיק הרבה מפרקי דרבי אליעזר⁷, תרגם אף הוא את פסוקו של בלעם "מי מנה עפר יעקב" – "והוה כיון דחמא בלעם חייבא, דבית ישראל הוון גזרין עורלתהון וטמרין בעפרא דמדברא, אמר: מאן ייכול לממני זכוותא חסינייא האילין...". ובעל הטורים מוסיף בזה רמז (שם): "עפר" בגימטריא 'ערלה בחול' – רמז למה שנותנים הערלה בחול⁸. ר' אליהו הכהן מאזמיר (בעל 'שבט מוסר') בפירושו על הפדר"א מביא בשם חכמי הטבע שכל אבר או בשר הפורש מן החי, אם יגע בארץ, סכנה היא שימות האדם, ולכן בראות בלעם את ערלותיהם של ישראל מכוסים בעפר, הכיר בדבקותם בקב"ה שבכדי לקיים דברו מוסרים עצמם למיתה, שהרי מרוב הנימולים, השליכו הערלות על פני הארץ אף שהוא דבר סכנה, ולא חשו לזה, ולכן אמר: מי יוכל לעמוד עם אלו, היינו על עצם דם המילה עצמו, ויותר מכך, על הכיסוי בעפר, שבזה מפרסמים ישראל את דבקותם בקב"ה שאינם חוששים לסכנה משום כבודו יתברך, ולא עוד אלא שנמשלו ישראל לעפר, וכיון שכן, לא היה ראוי לבזות דבר שנמשלו בו לכסות עמו את הדם המיותר והסירחון, ועם כל זה לכבוד הקב"ה עושים כן, ומראים בזה שמוכנים לבזות עצמם עבורו⁸, ועל כן אמר: מי יוכל לעמוד באלו⁹.

2 ראה מאירי, יבמות ע"ב, ד"ה יש שואלים, שכתב על הנאמר כאן שבלעם ראה את הערלות: "ואיפשר שזו לא כפשטה, שהרי ענין בלעם בקסם היה רואה, אלא שעל זכות המילה היה אומר כן, וזהו: 'כי מראש צורים אראנו', כלומר, שאע"פ שהייתי סבור לבא עליהם בעון ביטול מצות מילה, הריני רואה 'חרבות צורים' שהתקנו להם בימי יהושע, 'ומגבעות אשורנו' – על שם 'גבעת הערלות'".

3 בחלק מכתבי היד: "התקינו".

4 ברוב כתבי היד: "את הערלה ואת הדם", וכך מחזור יותר.

5 ברוב כתבי היד ל"ג: "ולא עוד אלא", ובכת"י אחד: "כי הם נמשלו". להלן יתכנו כמה נפקותות משינוי זה.

6 הובא בשינויי לשון קלים גם במדרש ויכולו שבילקוט שמעוני, פרשת לך לך, רמז ע"א, מהד' מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ג, עמ' 273. וראה עוד ר' אלעזר מגרמייזא, הרוקח על התורה, במדבר כג, י', מהד' ר"י קלוגמאנן, בני ברק תשס"א, עמ' צו: "מי מנה מצות שעושין ישראל בעפר... וטומנים מילתם בעפר", וכע"ז רבינו אפרים ב"ר שמשון, במדבר כג, י', כתיבה אשכנזית, מהד' ר"י קלוגמאנן, ירושלים תש"ע, עמ' קכו ועמ' קלב; ר' דוד העדני, מדרש הגדול, במדבר כג, י', מהד' רבינוביץ, ירושלים תשנ"ז, עמ' תיז–תיח: "דבר אחר: 'מי מנה עפר יעקב'. רמז לברית מילה שבוללין אותה ישראל בעפר, שכשמלו במדבר היו לוקחין את הערלה ואת הדם ומכסין אותה בעפר המדבר. וכשבא בלעם...". על ביאורו של ר' שלמה אפרים לונטשיץ (בעל הכלי יקר) בדברי הפדר"א, ותוספת על דבריו בדברי ר' אברהם פאלאגי כתבתי במאמר על טעמי המנהג (לעיל בהערת פתיחה).

7 על שימוש התרגום בפדר"א ראה ר' דוד לוריא, מבוא לפרקי דרבי אליעזר, סעי' ב; א' שנאן, תרגום ואגדה בו: האגדה בתרגום התורה הארמי המיוחס ליונתן בן עוזיאל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 176–185.

8 אמנם רד"ל ומהרז"ו פירשו שמה שנמשלו לעפר הוא טעם לכך שמכסים בעפר. וכך גם המשמעות בילקוט שמעוני שהובא לעיל, הערה 6, שלא מופיעות בו המלים "ולא עוד אלא", וכן גרסת ר' יצחק אבהו, מגורת המאור, נר ג, כלל א, פ"ב, מהד' מוה"ק, ירושלים תשכ"א, עמ' 182.

על יסוד דברי הפדר"א, כתב ראב"ן בפיוטו 'אפוני אימיר' המיועד לשבת ברית מילה:
 (חַנְטִיּוֹ) [חַנְטִיּוֹ] ¹⁰ בָּבֵא [סוֹטֵן] שְׁפִי לְקוֹב / (אָז רָאָה) [חָז] סְפוּנֵי חוֹל, וּפָן: מָה
 אָקוֹב / מִי מָנָה עֵפֶר יַעֲקֹב.
 טְמוֹן בְּחוֹל חוֹק נְדָרֶשׁ וּמוֹשְׁלֵם / (חוֹק) [חוֹל] גְּבוּל לַיָּם (שֵׁם חוֹק עוֹלָם) [חוֹק
 לְעוֹלָם] / וַיַּעֲמִידָהּ לְיַעֲקֹב לְחֹק לְיִשְׂרָאֵל בְּרִית עוֹלָם.¹¹
 ביאור נפלא על פיוט זה מופיע בכת"י אשכנזי משלהי המאה הי"ג המכיל פירושי הראשונים
 לפיוטים:

טמון בחול חוק (חוק) <מודרש> ומושלם – אותו דם מילה שהיה טמון בחול המדבר
 הוא חוק חוק ודרש <בג> בגזירה שוה, כת' הכא (ירמיה ה, כב): "חוק עולם (בל)
 [ולא] יעברנהו", וכת' הכא גבי מילה (תהלים קה, י): "ויעמידה ליעקב לחק (וישרא')
 [לישראל] ברית" וגו', מה החול בא לטובה לעולם, שמגין לפני המים¹², אף חוק הכת'
 במילה – מגינה על ישראל¹³.

קרוב לפירוש זה, כתב ר' שלמה אפרים לונטשיץ (בעל 'כלי יקר'):

שבזכות המילה יהיו ישראל ניצולין מן האומות... זה"ש חוקים שחקקתי בהם את
 החול, לפי שהאומות נמשלו לים זועף, שנאמר (ישעיהו יז, יב): "הוי המון עמים
 [רבים] כהמות ימים יהמיון" וישראל נמשלו לחול, שנאמר (בראשית לב, יג): "ושמתי
 את זרעך כחול הים", ולא לענין הריבוי לבד נמשלו לחול, אלא לענין שאין האומות
 יכולין להם... ובדרך זה נמשלו ישראל לחול שהגלים נשברים בו... וכל זה בזכות
 המילה, לכך נאמר: "אשר שמתי חול גבול לים", הוא החול ששימים בו הערלות,
 והוא גבול לאומות שנמשלו לים, שלא יוכלו לישראל מצד מצוה זו או לא יוכלו לבטל
 מצוה זו כלל, כנודע מכמה דורות שהשתדלו האומות בביטולה ולא עלתה בידם¹⁴.

- 9 ולא עוד אלא, אזמיר תרי"ג, דף פה ע"ב. ולפי דבריו הוסיף ר' חיים פלאגי, פר אחד, אזמיר תר"מ, דף ה ע"ב
 לבאר מה שדרשו חז"ל (גיטין נו ע"ב) על הפסוק בתהלים (מד, כג): "כי עליך הורגנו כל היום" – "זו מילה",
 שהכוונה לכיסוי בעפר, ורמז בזה כי "עליך" ראשי תיבות: "עפר למילה יהיה כיסוי".
- 10 = בניו, מלשון חניטת זרעים.
- 11 הנוסח הוא עפ"י ר' וולף היידנהיים, סידור שפה ברורה, רעדלהיים תק"פ, ביוצרות שבסוף הסידור, דף 39
 ע"ב. התיקון בסוגריים המרובעים הוא עפ"י כת"י סדור מנהג אשכנז מערבי - פרמה 1904 (ס' 13061),
 מתוארך למאה הי"ד, דף 99א. וראה י' דוידזון, אוצר השירה והפיוט, א, ניו יורק תרפ"ה, 7114א, עמ' 323–
 324, שציין למקורות נוספים לפיוט זה. עתה ראה גם מ"י רוזנוסר, השיר והשבח, ירושלים תשע"ה, עמ'
 כח–כט. יש לתמוה על ר' זליגמן בער, סדר עבודת ישראל, רעדלהיים תרכ"ח, עמ' 734 שפירש פסקה זו
 שלא עפ"י דברי הפדר"א באופן שאינו קשור לברית מילה כלל. ואף שידע את הפדר"א בפרק כט, שהרי פירש
 על פיו באותו יוצר לגבי 'כסא של אליהו'.
- 12 ראה פרקי דרבי אליעזר, פרק ה.
- 13 כ"י בודפשט, אוסף קויפמן 399 A; התיארוך עפ"י א"א אורבך (מהדיר), מבוא לערוגת הבשם, ח"ד, ירושלים
 תשכ"ג, עמ' 72 שתיארך כך את הכת"י, אף שבקטלוג קויפמן תיארוך למאה הי"ד. אני מודה לר' לוי יצחק
 חריטן על ההפניה לכת"י זה.
- 14 עוללות אפרים, ח"ג, עמוד כ מאמר תעז, אמשטרדם תקל"ט, דף צח ע"ב.

מספר שנים לאחר ראב"ן, ר' ברוך בר שמואל, אף הוא ממגנצא, באופן שחיבר לברית מילה 'בנים לאביהם', מפיט כך:

עדות נאמנה / מילה במניינה

גדולה היא הטמנה / עפר יעקב מי מנה.

לאחר שראינו את דברי הפדר"א, פירוש הפיוט ברור מאליו. מאחר שהאופן כולו עוסק בענייני מילה, הרי שברור ש'הטמנה' היינו המילה שטמונה היא בעפר, כשמיד הוא מסמך את תוכן הכתוב "מי מנה עפר יעקב" ובכך רומז לדברי הפדר"א¹⁵.

כרונולוגיה בפרקי דרבי אליעזר

בשולי הדברים, יש להעיר על בעיה כרונולוגית בנוסח הפדר"א, ונעתיק דבריו במלואו:

רבי ישמעאל אומר, וכי ערלים שמעו קולו של הב"ב על הר סיני ונתן להם את התורה¹⁶. אלא, חס ושלום, נמולין היו, אלא שלא היה להם פריעה, וכל מי שמל ולא פרע את המילה, כאלו לא מל. וכשבאו ישראל לארץ ישראל אמר הקב"ה ליהושע: אי אתה יודע שאין ישראל נמולין כתקנן, חזור ומול אותם פעם שניה, שנאמר: "מול את בני ישראל אל גבעת הערלות". והיו ישראל לוקחין את הערלה ואת הדם ומכסין אותן בעפר המדבר, וכשבא בלעם הקוסם, ראה את כל המדבר מלא מערלתן של ישראל, אמר: מי יוכל לעמוד בזכות ברית דם המילה שהוא מכוסה בעפר, שנאמר: "מי מנה עפר יעקב". מכאן אמרו חכמים, מכסין את ערלת הדם בעפר הארץ. ולא עוד, אלא שנמשלו לעפר, שנאמר: "והיה זרעך כעפר הארץ".

מקריאה רציפה נראה כי לאחר שיהושע מל אותם, כיסו את הערלה והדם בעפר, או אז הגיע בלעם וראה וכו'. אך מיד מתעוררת כאן קושיא; מהיכן מגיע בלעם – שכבר נהרג בחרב במדבר – לטקס המילה של יהושע בארץ ישראל?!

למען האמת, הקורא המעיין יראה כי העניין של יהושע נאמר במאמר המוסגר ואינו שייך לרצף הדברים, כלומר, ר' ישמעאל אומר כי בוודאי נימולו, אלא שבבואם לארץ ישראל אמר ה' ליהושע להשלים את המילה משום שלא נפרעו¹⁷, ושוב חוזר הפדר"א למילת בני ישראל

15 נוסח הפיוט המוצג כאן כולל הניקוד, עפ"י כת"י פרמה, פלטינה 1904 (ס' 13061), דף 102ב. למיטב ידיעתי נדפס הפיוט פעם אחת בלבד על ידי א"מ הברמן, 'פיוטי רבינו ברוך בר שמואל ממגנצא', בתוך: ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, ו, ירושלים תש"ו, עמ' ס-סא, אמנם בנוסח של הברמן, שהתבסס על כת"י אחרים, נכתב: "גדולה היא הטמנה". אולי בעקבות כך, אך נראה שבעיקר מחוסר ידיעה, פירש הברמן: "הטמונה – המצוה הטמונה ומכוסה בישראל". לפי מרבית הפירושים התפעל בלעם מפעולת הטמנה מעפר, ולא מהמילה עצמה או מהערלה שכעת טמונה בעפר.

16 בכתבי היד רווח הנוסח: "וכי ערלים שמעו קולו של הקב"ה בהר סיני אומר 'אנכי'".

17 ולכן גם נמשכה ערלתם והוצרכו למילה שוב, משום כך היו ערלות ממש עד שנעשו לגבעה (זית רענן על הילקוט שמעוני, יהושע, דף ד ע"א).

במדבר, ומתאר כי היו מכסים את הערלה בעפר, ואז הגיע בלעם וכו'. עם זאת, אין להתעלם מכך שבכמה וכמה ספרים נראה שהבינו את הדברים כסדרם וחלקם אף התקשו בסדר הדברים.¹⁸

גישה מחקרית המבוססת על בדיקה מעמיקה והצגה סינופטית של כתבי-יד רבים, נתמכת בכתב-יד חשוב וקדום, ומציעה תחילה כי יש להקדים את הקטע אודות הטמנת הערלה בעפר [והיו ישראל לוקחין... כעפר הארץ] קודם לקטע העוסק במילת יהושע את ישראל [וכשבאו ישראל... גבעת הערלות]. יתר על כן, לאור קושי בשילוב הדברים, מוצע שם כי כל הקטע אודות הטמנת הערלה בעפר הינו תוספת מאוחרת ואינו מן הרובד הראשוני של פדר"א.¹⁹

דברי הזוהר הקדוש

בדברי הזוהר הקדוש מתגלה רובד נוסף במנהג הטמנת הערלה בעפר. אעתיק את לשונו במקומות העוסקים בנושא זה:

זוהר, לך לך, ח"א, דף צה ע"א (להלן: זוהר, לך לך): "פתח אידיך ואמר: 'מזבח אדמה תעשה לי וזבחת עליו עולותיך ואת שלמיך וגו' (שמות כ, כ). תאנא: כל מאן דקריב בריה לקרבנא דא, כאילו אקריב כל קרבנין דעלמא לקמיה דקודשא בריך הוא, וכאילו בני מדבחה

18 ראה ר' יהודה עייאש, בני יהודה, אות ברית, דרוש א' למילה, ליוורנו תקי"ח, דף רו ע"א שכותב שבלעם התכוון לערלות של ימי יהושע, ועל כן תמה היכן מצינו שיהושע הטמין את הערלות בעפר עיי"ש. אף רא"י שפרלינג, טעמי המנהגים ומקורי הדינים, ירושלים תשי"ז, סי' תקיד, עמ' שצ בטעם הטמנת הערלה בעפר העתיק את לשון הפדר"א מהמילים "כיון שבאו ישראל לארץ ישראל, אמר הקב"ה ליהושע... מכאן אמרו חכמים..." [ואחריו ר' יוסף יהושע טויב, ילדי קודש, ניו יורק תשט"ז, עמ' קעח], ולכאורה נראה מנימת דבריו שהתקנה היא ממה שנהגו ישראל בזמן יהושע. ואמנם אף הרוקח, פירושי סדר התפילה לרוקח, ברכת המילה, מהר' הרש"ל, ירושלים תשנ"ב, עמ' תשל"ב, כתב: "ומה שמטמינין את הערלה בחול, כמו כן באותו פרק: 'ויעש לו יהושע חרבות צורים'... והיו ישראל לוקחין את הערלה ואת הדם ומכסין אותו במדבר..." אך ודאי לא התכוון הרוקח שנהגו כך רק בימי יהושע, שהרי בהל' שבת, סי' קיג, כותב הרוקח: "ובמדרש כתיב שכל אותן מ' שנה שהיו ישראל במדבר לא היו פורעין מילת בניהם והיו נוטלין את הערלה והיו משימים בעפר". ניתן אולי להתעקש ולעמוד על סדר הדברים ולהציע פרשנות עפ"י דברי המאירי, יבמות ע"ב, ד"ה יש שואלים, שכתב על הנאמר כאן שבלעם ראה את הערלות: "ואיפשר שזו לא כפשטה, שהרי ענין בלעם בקסם היה רואה, אלא שעל זכות המילה היה אומר כן, וזהו: 'כי מראש צורים אראנו', כלומר, שאע"פ שהייתי סבור לבא עליהם בעון ביטול מצות מילה, הריני רואה 'חרבות צורים' שהותקנו להם בימי יהושע, ומגבעות אשורנו" – על שם 'גבעת הערלות'", והיינו שבלעם ראה בנבואה את העתיד להיות בימי יהושע.

19 ראה א' טרייטל, פרקי דר' אליעזר: נוסח, עריכה ודוגמת סינופטיס של כתבי היד (הנ"ל בהערה 1), פ"ח, ב, 2, עמ' 89–90. טרייטל, שם וביתר שאת בפ"ט, ב, 2, עמ' 112 אינו נשאר בסידור הנוסח אלא מוסיף להתקדם ומבכר לטעון כי כל הקטע הוא תוספת מאוחרת ובכך גם ליישב את סוף דברי פדר"א שישאל נמשלו לעפר, שלכאורה אין לו כל קשר להטמנת הערלה בעפר, ולדעתו הקטע כולו עוסק בפרשנות הכתוב 'מי מנה עפר יעקב'. לפי זה, נאמרו שני פירושים: א. כוונת בלעם לישראל שמלים על העפר. ב. כוונת בלעם לישראל שנמשלו לעפר. מאידך, הבאנו לעיל את פירושו של ר' אליהו הכהן מאזמיר בפירושו 'ולא עוד אלא' כמו גם את פירושיהם של רד"ל ומהרז"ו הנצמדים לנוסח המקובל, ומבארים, מי יותר ומי פחות, כי משל ישראל לעפר כרוך היטב בהטמנת הערלה בעפר, והדברים נתמכים גם בדברי הילקוט שמעוני דלעיל. והבוחר יבחר.

האם ניתן וראוי לבנות בימינו בית כנסת ע"פ מסורת אבותינו?

הקדמה | עקרונות של צורת בתי כנסת עד הדורות של ההשכלה והאמנציפציה | השינויים שחלו בעיצוב בתי כנסת מתחילת ההשכלה והאמנציפציה | סיבות לשינויים בצורת ביהכ"נ | האם שייך לחדש את מנהגי צורת בית הכנסת בדורינו, ובמיוחד העניין של מרכזיות הבימה | הצעה לעיצוב בית כנסת של ימינו ע"פ מסורת אבותינו

הקדמה

זכיתי בעבר לפרסם בבמה חשובה זו שני מאמרים בעניין צורת בית הכנסת ('חלונות בית הכנסת, בהלכה ובמנהג אשכנז', ספר שני - תשס"ח, עמ' קפה; 'השתלשלות מנהגי סדר הישיבה בבתי הכנסת', ספר שביעי - תשע"ד, עמ' קנד). בתחום זה, ישנם עוד נושאים רבים שאפשר להרחיב בהם, ואין מקומם במסגרת ספר-שנה. במאמר זה נעשה ניסיון למצוא דרך לסכם במאמר אחד את כל השאלות העקרוניות שעלו בעקבות התעסקותי בעניין זה של צורת בניית בתי כנסת במשך הדורות, וכפי שאבאר בשורות הבאות.

השאלה שהוצבה כותרת למאמר זה: "האם ניתן וראוי לבנות בימינו בית הכנסת ע"פ מסורת אבותינו?", אולי לא מובנת ואפילו מקוממת - הרי אין אנו עוסקים בבתי כנסת (אם מותר להעניק להם תואר חשוב זה) של רפורמים או תנועות אחרות המתנגדות לעיקרי האמונה ויסודות ההלכה, במה בדיוק בבית כנסת אורתודוקסי של ימינו מנוגד להלכה ומסורת? אדרבא, המעייין בהל' ביהכ"נ המעטים שבשו"ע, ייווכח שרוב בתי הכנסת בימינו מתאימים בכל פרט להלכה.

ברם, מי שיבוא להתבונן וללמוד, ללא הנחות ודעות קדומות, את המציאות של צורת וסדרי בתי הכנסת הישנים טרום דורות ההשכלה והאמנציפציה, יראה בכירור שהם בנויים ומסודרים לכאורה שלא כמובא בשו"ע.

וזה תוכן של הסעיף הראשון במאמר זה: מה היא המסורת של צורת בית הכנסת, ואם היא משתווה או מתנגדת עם ההלכה הפסוקה.

שני הסעיפים הבאים [ב,ג] מתארים את השינויים שהתחילו לפני כ-250 שנה עד להתגבשות צורת בתי כנסת בדורנו, ובשאלה מה הם הגורמים מבפנים ומבחוץ לשינויים אלה. ובזה הגענו [סעי' ד] לשאלה לא פשוטה ועקרונית גם לתחומים אחרים של הלכה ומנהג: היות והמסורת הקדומה כבר נשכחה דורי דורות, ונוצרה מציאות של מנהג חדש, ובפרט שצורת בתי הכנסת בימינו לכאורה יותר מתאימה למה שנפסק בשו"ע ובפוסקים האחרונים, האם מותר לחזור למסורת העתיקה. וגם אם אין מניעה הלכתית לעשות כן - האם ראוי ונכון הדבר.

הסעיף האחרון [סעי' ה], מנסה לתרגם את התשובה לשאלה להצעה של עקרונות עיצוב של בית כנסת בדורנו המעוצב בהתאם למציאות של הבנייה המודרנית מחד ובהתאם למסורת מאידך.

על המאמרים הקודמים הנזכרים, קיבלתי מספר תגובות והערות שמאוד עזרו לי, וזכיתי גם לעזור לאחרים בידיעותי. אשמח אם גם מאמר זה יהיה לתועלת הלומדים, ובמיוחד אם הוא יגרום לקהילות שבונות, מרחיבות או משפצות את ביהכ"נ שלהן, להשקיע קצת מחשבה בסדר העדיפויות וכללי העיצוב.

מאמר זה מחובר בצורה תמציתית. קריאת המאמרים הקודמים, ובמיוחד של המאמר על סדר הישיבה בבית הכנסת, ששם כבר נדון השינוי המהותי שנעמוד עליו בהמשך, עשויה לסייע להבנת מאמר זה.

א. מקורות ועקרונות של מנהגי בניית בתי כנסת עד דורות ההשכלה והאמנציפציה
 אין כאן המקום להסביר את התפתחות צורת בתי כנסיות מתחילתם (כידוע ע"פ חז"ל כבר בבית ראשון היו קיימים בתי כנסת) במשך הדורות בעדות השונות, ולהביא את המקורות בחז"ל, ראשונים ופוסקים. לכן נראה לנכון רק לתאר איך, באופן כללי, הייתה צורת בתי הכנסת לפני שהחלה להשתנות באופן משמעותי, דהיינו עד תקופת ההשכלה והאמנציפציה. כמוכן הדגש הוא על מה שהיה נהוג באשכנז, ורק בפרטים מסוימים שהיה קיים הבדל משמעותי בין הנהוג באשכנז לבין הנהוג במקומות אחרים אזכיר זאת בקצרה.

עם זאת, חשוב לציין כי באופן כללי צורת בתי הכנסת הייתה דומה מאוד בכל העדות במשך דורות רבים. בדורות אחרי חורבן בית שני כבר התגבשה צורה זו באופן עקרוני והתפתחה לאחר מכן רק בכמה פרטים קטנים. התפתחות זו הגיע לסיומה בשלהי ימי הראשונים, ומאז לא חל שום שינוי משמעותי עד תחילת תקופת ההשכלה. מי שמתבונן בעין לא מקצועית על תמונות של בתי כנסת של מקומות שונים או תקופות שונות אולי לא יבין: הרי יש הבדלים גדולים, ממש אין דמיון בין בית כנסת באשכנז לפני חמש מאות שנה לבין בית כנסת בתימן לפני מאתיים שנה. אבל הבדלים אלה הינם חיצוניים בלבד, בסגנון הבנייה וכדו' המושפעים כמוכן מאדריכלות הנוכרים באותו מקום ואותה תקופה. אבל בדברים שחשובים באמת, בפנימיות של הצורה של מקום התפילה בציבור, אין הבדל מהותי.

א. פרוגרמה, חצר, מיקום וצורה חיצונית
 באותם הימים, השתדלו לרכז את כל התפקידים של הקהילה היהודית במקום אחד. לדוגמא: בית הכנסת, בית מדרש, מקווה, בית דין, ישיבה, דירת הרב, בית חתנות, קהל-שטוב (בית ועד הקהילה), בית השחיטה, מאפיית מצות וכדו'. בקהילות קטנות כל התפקידים האלה היו מרוכזים במבנה אחד ממש, ובקהילות גדולות יותר בכמה מבנים סמוכים, מסביב לכיכר מרכזית, כהמשך רחוב היהודים או במגרש מיוחד עם חומה בפני עצמה.

תקרב רינתי

'מערבית' לליל פסח - מתוך סידור אשכנזי

ביאור בכוונת החרוז 'אומרים קדוש וברוך' באופן לשבת ראש חודש

שמחתי באומרים לי שיש קהלה קדושה המחזיקה במסורת
אבותיהם לקיים שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אמך
- ויה"ר שהק"ק ילך מחיל אל חיל להגדיל תורה ולהאדירה
ולקדש שם שמים.

באופן לשבת ראש חודש, הפותח 'לך אלים אלפי אלפים, אומרים קדוש', אומרים בסופי
החרוזות: "לך קהלות פשפות ובהקדשים אומרים קדוש וברוך".¹ וצריך ביאור, מהי כוונת
הפייטן שתיקן ענין זה לשבת ר"ח, והלא בכל שבת ובכל יום ויום אנו אומרים "קדוש וברוך",
ומהו הקשר היחודי של "אומרים קדוש וברוך" לשבת ר"ח דוקא.
וצריך לומר שאף על פי שבכל יום אנו משבחים ואומרים קדוש וברוך, ושבת זה של כל יום
הוא באותה דרגה של השבח שאומרים בשבתות ובראשי חדשים, מכל מקום בשבת שחל בו
ראש חודש אנו מקדשים ומברכים את הקב"ה בדרגה גבוהה ונעלה יותר מכל יום ואף מכל שבת
וכל ראש חודש.
וביאור הענין, כי שבת מורה על בריאת העולם ע"י הקב"ה, כמו שנאמר (שמות לא, יז)
"ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם כי ששת ימים עשה ד' את השמים ואת הארץ וביום
השביעי שבת וינפש".

ולכן שמירת שבת הוא מעקרי הדת, ובכל הדורות היה זה קנה המידה למדוד אם האדם הוא
איש דתי.² שכל אלו שהיו "שומרי שבת", נחשבו ככלל המאמינים בה' יתברך. כי האמונה

1 ביאר תלמיד ה'רוקח', רבי אברהם ב"ר עזריאל, ערוגת הבושם, ח"ג, עמ' 81: "לך קהילות בשבתות ובחדשים,
כלומר יש מלאכים שאומרים 'קדוש' ואינם אומרים 'ברוך', ויש מלאכים שאומרים 'ברוך' ואינם אומרים
'קדוש', אבל קהילות ישראל הם אומרים 'קדוש וברוך'". ומקור דבריו על אמירת המלאכים בתנא דבי אליהו
רבה פ"ו: "יש לי ארבע מאות ותשעים וששה אלפים רבבות של מלאכי השרת שהם עומדים ומקדשין שמי
הגדול בכל יום תמיד מיציאת החמה עד שקיעת החמה ואומרים לפני 'קדוש קדוש קדוש ה' צבאות' וגו'
ומשקיעת החמה ועד יציאת החמה אומרים 'ברוך כבוד ה' ממקומו'". כלומר המלאכים ביום אומרים 'קדוש'
והמלאכים בלילה אומרים 'ברוך', מה שאין כן קהילות ישראל אומרים תמיד גם 'קדוש' וגם 'ברוך' [בקדושת
יוצר, ובקדושה שבתורת הש"ץ ובקדושה דסדרא זבא לציון].

2 והיינו גם מחמת שהשבת שקולה כנגד תרי"ג מצות שבתורה, כמוכא בירושלמי נדרים פ"ג ה"ט: "בתורה
ובנביאים ובכתובים מצינו שהשבת שקולה כנגד כל המצות שבתורה. בתורה, דכתיב (שמות טז, כח) 'עד אנה
מאנתם לשמור מצותי ותורת', וכתיב (שם כט) 'ראו כי ה' נתן לכם את השבת'. בנביאים דכתיב (יחזקאל כ,
יג) 'זימרו בי הבנים בחוקותי לא הלכו' וגו'. וכתיב (שם) 'ואת שבתותי חיללו מאד'. בכתובים דכתיב (נחמיה
ט, יג-יד) 'ועל הר סיני ירדת וכתיב ואת שבת קדשך הודעת להם' וגו'".

פזמון 'שעה נאסר' לי"ז בתמוז

לי"ז בתמוז נתחברו פזמונים (או 'סליחות') שונים ומגוונים, אולם הפזמון הנפוץ ביותר הינו ללא ספק 'שעה נאסר', שנאמר הן על ידי כל קהילות אשכנז והן ע"י כל קהילות ספרד [ומספרד הועבר במאה הי"ז לסידורי בני תימן הן שאמי הן בלדין], והוא הפזמון היחיד בסליחות לי"ז בתמוז המשותף לקהילות ספרד ואשכנז. וכן נאמר פזמון זה בעבר בקהילות ארגוניה רומניא צפ"א פרובנס מצרים ופאס¹.

והנה השוואה קלה של הנוסחאות הספרדיות כיום מול האשכנזיות מגלה הבדלים רבים ביניהם, והמעייני תוהה לעצמו מהו הנוסח היותר מקורי, והרי השוואה מלאה:

נוסח הספרדים	נוסח אשכנז ופולין					
<p>שעה נאסר, אשר נמסר, ביד ככל ושר העיר. לך יהמה, זה כמה, ויתחנן כבן צעיר. מולך צור, בלב עצור, המית מעיו יסעיר. יום גבר האויב ותבקע העיר:</p> <p>לזאת אפך, ואספוק כף, ביום חמש פזרוני:</p> <p>ועל רגל, העגל, הלוחות יצאוני:</p> <p>ולכד זר, המבצר, ובמסגר הביאני:</p> <p>וגם השמיד, התמיד, ומעשותו פלאני:</p> <p>והושם אליל, בהיכל כליל. ודתך זר באש הבעיר:</p>	<p>שעה נאסר. אשר נמסר. ביד ככל וגם שעיר. לך יהמה זה כמה ויתחנן כבן צעיר.</p> <p>יום גבר האויב ותבקע העיר:</p> <p>לזאת אפך. ואספוק כף. ביום חמש פזרוני.</p> <table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <thead> <tr> <th style="text-align: center;">פולין²</th> <th style="text-align: center;">אשכנז</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td style="vertical-align: top;"> <p>ועל רגל העגל הלוחות יצאוני. וגם השמיד התמיד ומעצתו פלאני ולכד צר המבצר ובסוגר הביאני. והושם אליל בהיכל כליל ומעצתו פלאני. והמנחה הונחה ודתך צר באש הבעיר:</p> </td> <td style="vertical-align: top;"> <p>ועל רגל העגל הלוחות יצאוני. וגם השמיד, התמיד, ומעצתו פלאני ולכד צר המבצר ובסוגר הביאני והושם אליל בהיכל כליל והמנחה הונחה ודתך צר באש הבעיר:</p> </td> </tr> </tbody> </table>		פולין ²	אשכנז	<p>ועל רגל העגל הלוחות יצאוני. וגם השמיד התמיד ומעצתו פלאני ולכד צר המבצר ובסוגר הביאני. והושם אליל בהיכל כליל ומעצתו פלאני. והמנחה הונחה ודתך צר באש הבעיר:</p>	<p>ועל רגל העגל הלוחות יצאוני. וגם השמיד, התמיד, ומעצתו פלאני ולכד צר המבצר ובסוגר הביאני והושם אליל בהיכל כליל והמנחה הונחה ודתך צר באש הבעיר:</p>
פולין ²	אשכנז					
<p>ועל רגל העגל הלוחות יצאוני. וגם השמיד התמיד ומעצתו פלאני ולכד צר המבצר ובסוגר הביאני. והושם אליל בהיכל כליל ומעצתו פלאני. והמנחה הונחה ודתך צר באש הבעיר:</p>	<p>ועל רגל העגל הלוחות יצאוני. וגם השמיד, התמיד, ומעצתו פלאני ולכד צר המבצר ובסוגר הביאני והושם אליל בהיכל כליל והמנחה הונחה ודתך צר באש הבעיר:</p>					

1 בדקתי באיטליה אר"צ ופרס, ואין שם פזמון זה.

נוסח אשכנז ופולין	נוסח הספרדים
מאד אַתחל נאַתחלחל ביום שדי דִּהפני. והשפּיפון מצפון כשבולת שטפני. מאור חשך וגם ששך כמו פדור צנפני. והצייד שלח יד והצפיר והשעיר. הוד לפי ומשגבי הלעד אפך יעשן. הלא תראה עם נלאה אשר השחר כמו כבשן. גדור פרצי בכן פרצי. ומחדק לקוט שושן. בנה בית זבול להשיב גבול. הפרמל והבשן. ועין פקח ונקם קח מאצר ומדישן. שפוט אלם ואז ישלם המבעה והמבעיר. יום גבר האויב ותבקע העיר:	מאד אַתחל, נאַתחלחל, ביום שדי חשפני: והשפּיפון, מצפון, כשבולת שטפני: ונהג שבי, ארץ צבי, וגם פדור צנפני: יום חשך, מאור ששך, ליד פרס דהפני: אכלני, הממני, וקינה עלי זאת אעיר: הלעד בי, משגבי, הלעד אפך יעשן: גדור פרצי, בכן פרצי, ומחדק לקט שושן. עין פקח, תפלתי קח, כמו חלב המדשן. בנה בית זבול, והשב גבול, הפרמל והבשן: שפט אלם, ואז ישלם, המבעה והמבעיר:

פירוט עדי הנוסח

להלן אציע שחזור של נוסח הפזמון, לצורך כך השתמשתי בנוסחי שבע עדות שונות ובכל אחת מהן בדקתי כמה עדי נוסח כאשר השיגה ידי:
קהילות אשכנז - הסדורים הנפוצים כיום, ומחזור נירנברג [השייך למנהג אוסטרייך-פולין] משנת צ"א³.

ספרדים - השתמשתי בשלשה דפוסים ושני כתבי יד: הדפוסים הנפוצים כיום שעברו הרבה צנזורה, ומשם לבני תימן; דפו"ר [=הדפוס שממנו משתלשלים כל הדפוסים שבידנו היום] ונציא רפ"ד דף ריא, עמ' 168 בסריקת הספריה הלאומית בירושלים; דפוס קדום נאפולי ר"נ עמ' 70; כת"י ספרדי מהמאה י"ד-ט"ו בהמ"ל 4674 סה"ל 25577 וגם 21660; כת"י של אוסף פיוטים ספרדי לתעניות ושבתות מיוחדות פרמה די רוססי 1192, ישנו באוצר החכמה; קטע גניזה T-S NS 199.151 הכתוב בכתיבה ספרדית ומכיל גם הפזמון 'אלהי ישועתינו שעה שועתינו' שלפי רשימת דודיון ב'אוצר השירה והפיוט' ח"א עמ' 204 נמצא רק בספרד, וכן נמצא בו 'מזמור לאסף אלקים באו גויים' הנהוג בספרד בי"ז בתמוז. ובאמת כל הנוסח שלו מתאים לספרד ובפרט 'הלעד בי משגבי' הייחודי לספרד ונראה כשיבוש, וכן 'והושת אליל' בת' כמו כת"י הספרדים [ורק בסדר המשפטים "בנה בית זבול" ו"גדור פרצי" שונה מספרד].
ארגוניה - סדור ארגוניה מאה 14-15 מקוטלג בטעות כקטלוגיה, פרמא 1738 ס' 12964 עמ' 239-240, (וכל שאר פזמוני הספרדים לי"ז בתמוז אין שם, עובדה המוכיחה שזו מסורת נוסח

2 וראה הע' 42.

3 כרך ב עמ' 6, עמ' 168 במיספור כתב היד.

אמירת פיוטי 'אקדמות' ו'ציב פתגם' בחג השבועות*

הקדמה

בספרות ההלכה הרווחת בתקופת רבותינו הראשונים – סמ"ג, רמב"ם ומרדכי – לא מצאנו התייחסות לחג השבועות, שהרי חג זה מתייחד בכך שאין לו כל ייחודיות הלכתית. לקראת סוף תקופת רבותינו הראשונים, המקור העיקרי ללימוד ההלכה היה ספר הטורים, שכתבתו הסתיימה בין השנים ה' צ'–ק'. בטור או"ח סי' תצד, מתייחס באופן ישיר לחג השבועות ולמנהגיו ומונה כמה הלכות הנוגעות לחג השבועות, וזו לשונו בדילוגים ובהוספת ציוני סעיפים: א. סדר התפילה כמו ביום טוב של פסח אלא שאומרים... יום חג שבועות... זמן מתן תורתנו.

ב. במוסף מזכיר קרבנות המוספין וביום הבכורים וגו' עד ושני תמידין כהלכתן.
ג. גומרין ההלל.

ד. מוציאין ב' ספרים וקורין ביום הראשון ה' בפרשת וישמע יתרו מבחדש השלישי עד סוף סדרא, מפטיר קורא בשני וביום הבכורים.
ה. מפטיר במרכבה דיחזקאל ומסיים בפסוק ותשאני רוח.
ו. ביום השני קורין בפרשת כל הבכור... ומפטיר קורא כמו אתמול.
ז. מפטיר בחבקוק מן וה' בהיכל קדשו...
ח. נוהגין בכל המקומות לומר במוסף אחר חזרת התפלה אזהרות העשויות על מנין המצות...

למרות ההתייחסות הישירה לחג השבועות, עדיין נותר הרושם שהוא חג ללא מאפיינים מיוחדים, והמחבר מוצא מקום להידרש לסדרי התפילה בלבד, שמתוכם, רק מנהג אמירת האזהרות הוא ייחודי לשבועות.

בשנת ש"י נדפס לראשונה חיבורו של ר' יוסף קארו, 'בית יוסף', כפירוש לספר הטורים. המחבר מבאר בהקדמה לספרו, שמגמתו להראות את מקורותיו של הטור וגם להוסיף עליו ידיעות נוספות. בסימן שאנו עוסקים בו, מוסיף הבית יוסף על הטור כמה דברים: א. איסור להתענות במוצאי חג השבועות.
ב. קיים מושג של "אסרו חג" גם לחג השבועות.
ג. לדברי הטור שגומרין בו ההלל, מציין את מקורו במסכת ערכין פרק שני (י ע"א).
ד. על מה שכתב הטור לעניין קריאת התורה וההפטרה, מציין מקורות במסכת מגילה.

* חלק מן המאמר כבר פרסמתי בחיבורי 'פרשנות השלחן ערוך לאורח חיים ע"י חכמי פולין במאה הי"ד', רמת גן תשע"ה, עמ' 341-353. לקראת הפרסום המחודש חזרתי ושניתי משנה זו והוספתי דברים הרבה.

הלכה נוספת הקשורה לשבועות נזכרת בספר 'בית יוסף', אך שלא במקומה. הכוונה למנהג קריאת מגילת רות. והיא מופיעה בהלכות תשעה באב, סימן תקנט, שם כתב 'בית יוסף': "כתבו הגהות מיימוני: יש במסכת סופרים דאמגילת רות וקיונות... מברך אשר קדשנו במצותיו וצונו על מקרא מגילה. וכן נהג הר"ם. אכן יש לאמרה בנחת ובלחש. עכ"ל. והעולם לא נהגו לברך כלל על שום מגילה חוץ ממגילת אסתר".

כחלוף חמש עשרה שנה, בשנת שכ"ה הדפיס ר' יוסף קארו את חיבורו 'שלחן ערוך', שהוא הלכה מתומצתת בלי מקורות, מתוך ספרו בית יוסף, ושם חוזר על דברי הטור בענייננו מבלי להוסיף כלום. כמו כן, לא הביא את מנהג קריאת מגילת רות בחיבור זה, והדבר מצריך הסבר. כאמור, בספרי הלכה חשובים אין יחס מיוחד לחג השבועות. ההתייחסות היא בעיקר לסדרי התפילה, הדומים לשאר החגים. הטור מביא מנהג אחד מיוחד – אמירת אזהרות. בסביבות שנת ש"ל הדפיס הרמ"א את הגהותיו ל'שלחן ערוך'. כידוע, חלק נכבד מהגהותיו הן הוספות ממקורות אשכנזיים שלא הובאו בבית יוסף. הרמ"א הוסיף כמה מנהגים בהלכות חג השבועות:

א. "נוהגין לשטוח עשבים בשבועות בבית הכנסת והבתים, זכר לשמחת מתן תורה".
 ב. "נוהגין בכל מקום לאכול מאכלי חלב ביום ראשון של שבועות; ונ"ל הטעם שהוא כמו השני תבשילין שלוקחים בליל פסח, זכר לפסח וזכר לחגיגה, כן אוכלים מאכל חלב ואח"כ מאכל בשר. צריכין להביא עמהם ב' לחם על השלחן שהוא במקום המזבח, ויש בזה זכרון לב' הלחם שהיו מקריבין ביום הבכורים".
 ג. לענין קריאת מגילת רות כותב בסי' תצ: "נוהגין לומר רות בשבועות. והעם נהגו שלא לברך עליהם על מקרא מגילה ולא על מקרא כתובים".
 כאן המקום לציין שבחיבורו של הרמ"א 'דרכי משה', הדומה במגמתו ל'בית יוסף', שנכתב לפני שהוסיף את הגהותיו לשו"ע, לא נמצא דבר בעניין חג השבועות.
 לאחר שנים ספורות, בשנת ש"ן, הדפיס תלמידו ר' מרדכי יפה את ספריו – ספרי הלבושים. בהלכות שבועות הוא מוסיף – לצד המנהגים שהביא רבו הרמ"א – מספר דברים שלא הובאו בחיבורו של רבו:

א. "ואומרים אקדמות אחר פסוק ראשון – בשעת העלייה הראשונה".
 ב. "ונוהגין לומר יציב פתגם... אחר פסוק ראשון שיש בו ג"כ מענין המרכבה והמלאכים".
 ג. "במוסף אחר התפלה אומרים אזהרות" – מנהג שלא הובא ב'בית יוסף' ובהגהות הרמ"א, אבל הובא ב'טור'.

הרמ"א והלבוש מביאים בדרך כלל מקורות אשכנזיים קדומים, כגון מנהגי מהרי"ל, מתוך חיבורים שנכתבו זמן רב לפני דורו של ר' יוסף קארו. ואכן, בספרי ר' אברהם קלוזנר, מהרי"ל, ר' אייזק טירנא ובהגהות ומנהגים שנוספו עליו, יש כמה מנהגים לחג שבועות שלא הובאו

ב'טור' ו'בית יוסף', כמו שטיחת פרחים ועשבים בחג, אכילת מאכלי חלב, אמירת 'אקדמות' ו'יצוב פתגם' וקריאת מגילת רות.

בשנת ת', נדפס לראשונה חיבורו של ר' יואל סירקיש לטור או"ת. בסיומן זה אינו מוסיף כלום על דברי הטור, מסיבה פשוטה: בהקדמה לחיבורו הוא כותב שכוונתו לבאר דברי הטור, וכאן אין מה להוסיף או להעיר עליו, שהרי הכל מובן.

אמירת הפיוטים 'אקדמות' ו'יצוב פתגם'

אחת הסוגיות שהעסיקו את נושאי כלי השו"ע, היא אמירת פיוטי 'אקדמות' ו'יצוב פתגם'. כידוע, אחד הפיוטים שעדיין נאמרים בכל בתי הכנסת, גם בקהילות שמחקן בקפדנות את כל הפיוטים, הוא הפיוט הנאמר בחג השבועות - 'אקדמות מילין'.¹ וכפי שאמר מי שאמר:

1 בענין אמירת אקדמות ראה: אליעזר לאנדסהוטה, עמודי העבודה, עמ' 164-165; ' דוידזון, אוצר השירה והפיוט, א, עמ' 332, מספר 7314; אלכסנדר גרעניץ, 'השערה על דברים אחרים, המליץ שנה ג (1863) גלי 12 עמ' 12 (192); פלמוני, 'יצוב פתגם', עלי הדס, אודיסה תרכ"ה, עמ' 107-105 [מאריך כדעת הט"ז]; ר' חיים שובין, מבוא לסדר פיוט אקדמות עם פירוש שני המאורות, ווילנא תרס"ב, עמ' 25-11; יצחק אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 143, 251; ר' יהודה ליב מימון, חגים ומועדים³, ירושלים תש"י, עמ' רסד-רסח; ר' נפתלי ברגר, 'תפילות ופיוטים בארמית בסדר התפילה ובמיוחד תולדותיה ומקורותיה של שירת אקדמות', בני ברק תשל"ג [חיבור זה ראוי לציון. זוהי עבודת דוקטורט שנכתבה בבודפשט בהונגריה, ורק בתשל"ג תורגם לעברית. הוא מקיף היטב את כל הנושא]; ר' שלמה יוסף זוין, מועדים בהלכה, עמ' שעא-שעב; מיכאל ששר, 'מדוע חובר פיוט ה"אקדמות" בארמית?', שנה בשנה, כה (תשמ"ד), עמ' 347-352; שלמה אשכנזי, אבני חן, ירושלים תש"ן, עמ' 116-118; יונה פרנקל, מחזור לרגלים, שבועות, ירושלים תש"ס, עמ' י ועמ' כח ואילך; עזרא פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשס"ח, עמ' 471-472; הנ"ל, תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, ב, ירושלים תשע"ב, עמ' 1096, 1166-1167; ר' בצלאל לנדאו, 'על פיוט אקדמות ומחברו', ארשת: קובץ מוקדש לעניני תפילה ובית-הכנסת ב (תשמ"ג), עמ' 113-121; ר' בנימין שלמה המבורגר, 'גדולי הדורות על משמר מנהג אשכנז', בני ברק תשנ"ד, עמ' 108-113; ר' דויד יצחקי, בסוף 'לוח ארש', ירושלים תשס"א, עמ' תקמא-תקמב; ר' יהונתן נוימן, 'התרגום של חג השבועות', קולמוס 112 (תשע"ב), עמ' 4 ואילך; ר' צבי רבינוביץ, עיוני הלכות, ב, בני ברק תשס"ד, עמ' תנב-תסד; פרדס אליעזר, ברוקלין תש"ס, עמ' קצח-רכו; ר' טוביה פריינד, מועדים לשמחה, ו, עמ' תסה-תעה; ר' אהרן מייאסניק, מנחת אהרן, ירושלים תשס"ח, עמ' קטו-קכד; ר' יצחק טעסלער, פניני מנהג, חג השבועות, מונסי תשס"ח, עמ' רכח-רמט; Menachem Silver, "Akdamus and Yetziv Pisgom in History and Literature, *Jewish Tribune*, May 29th 1990, p. 5; Jeffrey Hoffman, "Akdmut: History, Folklore, and Meaning," *Jewish Quarterly Review* 99:2 (Spring 2009), pp. 161-183; E. Kanarfogel, *Intellectual History and Rabbinic Culture of Medieval Ashkenaz*, Detroit 2013, pp. 387-388. לענין הסיפור על בעל האקדמות ו'עשרת השבטים' ראה: אליה רבה, סי' תצד ס"ק ה שכתב: "נמצא בלשון אשכנז ישן נושן מעשה באריכות דעל מה תקנו אקדמות". וראה אליעזר לאנדסהוטה, עמודי העבודה, עמ' 165; משה שטיינשניידער, ספרות ישראל, ווארשא תרנ"ז, עמ' 417 והערה 1 שם; ר' אברהם יגל, נדפס מכ"ע" אברהם נאיבואיר, 'קבוצים על עניני עשרת השבטים ובני משה', קובץ על יד ד (תרמ"ח) (סדרה ראשונה), עמ' 39; יצחק בן יעקב, אוצר הספרים, עמ' 384 מספר 1825 והערות רמש"ש שם; הערות שלמה ראבין, בתוך: ר' יהודה אריה ממודינה, שלחן ערוך, וויען תרכ"ז, עמ' 67; ר' חיים שובין, מבוא לסדר פיוט אקדמות עם פירוש שני המאורות, ווילנא תרס"ב, עמ' 13; ר' דובערוש טורש, גנוי המלך, ווארשא תרנ"ו,

את מימי היום
הנה ונתתי לי יגלה
הן שלמה שדל אל
מלך עדיג לטוב ה
למנו של הנשמה
הדושים שמו עדי
אלה
בשנת תא לט

בינת דורות

'ממורבוך' - רשימת הנפטרים בקהילת ולצבורג שגרשם בשנת בשנת תצ"ו

קווים מקבילים בין יהודה וגליל לבין ספרד ואשכנז

בימי הבית הראשון נחצתה ארץ ישראל לשנים, מלכות יהודה בארץ יהודה ומלכות ישראל בגליל. חלוקה זו המשיכה מכמה בחינות גם בתקופת חז"ל, כפי שנינו: "שלוש ארצות לביעור, יהודה ועבר הירדן והגליל"¹. עבר הירדן המזרחי נחשב ארץ אחת, ויהודה וגליל שממערב לירדן נחשבו שתי ארצות. וכן שנינו: "שלוש ארצות לנשואין, יהודה ועבר הירדן והגליל"², ו"שלוש ארצות לחזקה, יהודה ועבר הירדן והגליל"³.

חכמי המשנה שבארץ יהודה, כרבי עקיבא וחבריו, היו מכונים בפי חכמי הגליל זקני דרום⁴ או רבותינו שבדרום⁵. בהלוייתו של שמעון בן רבי עקיבא, עמד רבי עקיבא ואמר: "אנשי דרום מכירין את רבי עקיבא! אנשי גליל מאין מכירין?"⁶. רבי יוסי כינה את חכמי הגליל "רברביא" - גדולים, ואת "רבנן דרומיא", חכמי דרום "זעיריא" - קטנים⁷. ביאר בעל החרדים: "רבנן דהכא, בני [התלמוד] ירושלמי היו דרים בטבריה ובציפורי וגליל העליון והתחתון, ולצד דרום שלהם של ארץ ישראל קרוי דרום". רוב חכמי גליל היו בטבריה, כמסופר בירושלמי: "ביקשו למנות זקנים, מאיכן הן ממנים, מטיבריה א[ו] מדרומה, אמר רבי סימון יהודה יעלה"⁸. במאמר זה נדון בכמה חילוקי דינים שבין ארץ הגליל וארץ יהודה, ונראה כיצד חילוקים אלה מקיימים קווים מקבילים בחילופי המנהגים בין מנהג אשכנז למנהג ספרד. בחלקו הראשון של המאמר נדון בשלושה מנהגי אבלות ולהבדיל בשלושה מנהגי נישואין. בחלקו השני, לאחר שהתבררה הזיקה המובהקת בין ארץ הגליל לאשכנז ובין ארץ יהודה לספרד, נדון בחילופי המבטאים והניקוד השונה בין אשכנז לספרד בהתאם לאותה חלוקה.

אבלות בשבת – מנהג יהודה ומנהג גליל

בין ארץ יהודה לארץ גליל נודעו כמה חילוקי מנהגים, אחד מהם הוא בעניין אבלות בשבת. במשנה שנינו, לגבי מנין שבעת ימי האבלות, כי "שבת עולה ואינה מפסקת"⁹. ובגמרא הובאה מחלוקת במנהג זה בין "בני יהודה ובני גלילא, הני אמרי יש אבלות בשבת, והני אמרי אין

1 שביעית פ"ט מ"ב.

2 כתובות פ"ג מ"י.

3 בבא בתרא פ"ג מ"ב.

4 יבמות מה ע"א; זבחים כב ע"ב.

5 עירובין סה ע"ב; יבמות סב ע"ב. כמו"כ נמצא בבראשית רבה, צד, מו: "בעלי אגדה שבדרום", ועוד כגון אלו.

6 מסכת שמחות פ"ח ה"ג.

7 ירושלמי ברכות פ"ז ה"ד.

8 ירושלמי הוריות פ"ג ה"ה.

9 מועד קטן פ"ג מ"ה.

אבילות בשבת. מאן דאמר יש אבילות בשבת, דקתני עולה, מאן דאמר אין אבילות בשבת, דקתני אינה מפסקת"¹⁰.

הסוכרים שאין אבילות בשבת הם בני יהודה, ולעומתם בני גליל סברו שאבילות נוהגת בשבת. כך מובא במסכת שמחות: "ביהודה נותנין שלום בכניסתן וביציאתן, ובגליל לא היו נותנין לא בכניסתן ולא ביציאתן. אמר רבי יוסי, ביהודה מפני מה נותנין שלום בכניסתן וביציאתן, מפני שאין אבילות בשבת"¹¹. כמו כן מובא בירושלמי: "במקום שנהגו לשאול אבילים בשבת שואלין, ובדרום שואלין"¹². לפי גירסת רבינו מרדכי בירושלמי¹³ נאמר בפירוש: "ובדרום נהגו להיות שואלים".

בירושלמי מסופר שרבי הושעיא רובא, מחכמי הדרום, הגיע למקום מסוים, כפי הנראה בגליל, ופגש אבילים בשבת ואמר להם: "אני איני יודע מנהג מקומכם, אלא 'שלום עליכם' כמנהג מקומינו"¹⁴.

המנהג בגליל שאין שואלים אבילות בשבת היה פשוט ומושרש, עד שבני ציפורי הגלילית התפלאו בפני רבי יוסי בירבי חלפתא כששיבח באזניהם את רבי מאיר בתארים 'אדם גדול, אדם קדוש, אדם צנוע': "אהן דאת מתני שבחיה" - הוזהו האיש שאתה מנית שבחיו? תהה רבי יוסי: מה עשה רבי מאיר שאתם מתפלאים עליו כך? השיבו לו: "חמא אביליא בשוכתא ושאל בון" - ראה אבילים בשבת ושאל בשלומם.¹⁵

בעיני אנשי ציפורי היה תמוה כיצד 'אדם גדול' אינו יודע שאין שואלים בשלום אבילים בשבת. אכן רבי מאיר מ'חכמי דרום' היה, מגדולי תלמידי רבי עקיבא, ונהג כך כדי להורות להם שאין אבילות בשבת.¹⁶

במחלוקת בני יהודה ובני גליל לגבי אבילות בשבת נחלקו רבותינו הראשונים האם רק 'אבילות שבצנעה' נהגה בגליל או שנהגו גם עניי אבילות שבפרהסיא.

בגמרא מובאת שאלה ששאל רבי יוחנן שכיחן בראשות ישיבת טבריה והיה מגדולי חכמי הגליל מחברו שמואל, גדול אמוראי בבל: "יש אבילות בשבת או אין אבילות בשבת", השיב לו שמואל: "אין אבילות בשבת"¹⁷.

10 מו"ק כג עמ' א-ב.

11 מסכת שמחות פ"י הט"ו.

12 ירושלמי ברכות פ"ב ה"ז.

13 ירושלמי מו"ק פ"ג ה"ה.

14 ירושלמי ברכות שם. אמנם לגבי סדר הברכות ביום טוב שחל במוצאי שבת מובא שם פ"ח ה"א: "רבי אבהו כד הוה אזיל לדרומה הוה עבד כרבי חנינא, וכד הוה נחית לטיבריא הוה עבד כרבי יוחנן דלא מפלג על בר נש באתריה".

15 ירושלמי ברכות פ"ב שם.

16 לשון הירושלמי שם: "אמר לון [-רבי יוסי ברבי חלפתא] בעאי אתון מידע מהו חיליה, בא [-רבי מאיר] להודיעכם שאין אבילות בשבת. הדא היא דכתיב [משלי י, כב] ברכת ה' היא תעשיר, זו ברכת שבת, ולא יוסיף עצב עמה, זו אבילות, כמו דתימא נעצב המלך על בנו".

17 מו"ק כד ע"א.

התוספות כתבו ששאלת רבי יוחנן ותשובת שמואל מתייחסות לדברים שבצנעה, ואף ששמואל אמר לרבי יוחנן שאין אבלות בשבת, לא קיבל רבי יוחנן את דעתו, וכמובא בגמרא שם: "אביי אשכחיה לרב יוסף דפריס ליה סודרא ארישיה ואזיל ואתי בביתיה", אביי ראה את רב יוסף בשבת שבתוך ימי אבלותו הולך ובא בביתו כשהוא עטוף בסודר על ראשו, כלומר, רב יוסף נהג בעטיפת הראש של אבלות בשבת. "אמר ליה, לאו סבר לה מר אין אבלות בשבת. אמר ליה, הכי אמר רבי יוחנן דברים שבצנעה נהג". רב יוסף שמע מרבי יוחנן שאבלות נהגת בשבת בדברים שבצנעה,¹⁸

על פי דברי רבי יוחנן נקטו רש"י ותוספות שהמחלוקת בין בני יהודה ובני גליל בדין אבלות בשבת נוגעת רק לגבי דברים שבצנעה.

לפנינו בגמרא יש מימרא גם לגבי אבלות במועד: "אמר רבי יוחנן, אף על פי שאמרו אין אבלות במועד אבל דברים של צינעא נהג"¹⁹. רבי יוסף שנה לאביי הלכה זו בשם רב יוחנן בלשון סתומה: "הכי אמר רבי יוחנן דברים שבצנעא נהג". אכן בתוספות הובאו דברי רבי יוחנן הנ"ל לגבי אבלות בשבת, ולא לגבי מועד: "אמר רבי יוחנן... אע"פ שאמרו אין אבלות בשבת אבל דברים שבצנעא נהג"²⁰.

נראה שגם הרמב"ם גרס שדברי רבי יוחנן נאמרו לגבי שבת²¹. וכך גם גרס בעל המאור בגמרא שם: "מסייעא ליה לרבי יוחנן, דאמר רבי יוחנן אף על פי שאמרו אין אבלות בשבת אבל דברים שבצנעא נהג"²².

אך הרמב"ן במלחמות השיג על הגרסא שהביא בעל המאור: "הגירסא ששנה בעל המאור בההיא דכתובות אף על פי שאמרו אין אבלות בשבת אבל דברים שבצנעא נהג, כסבור לתקן וקלקל, גירסא ישנה בספרי ספרד כולן ובעל הלכות גדולות ובפירוש רבינו חננאל ז"ל כגירסתו של רבינו הגדול [הרי"ף] ז"ל, אף על פי שאמרו אין אבלות במועד, וכן כתבה הנגיד בהלכותיו וה"ר יצחק אבן גיאת ז"ל, ודבר מוסכם בספריהם ובנוסחאות מדוקדקות שלהם אין לשנות". כלומר, לדעת הרמב"ן הוראת רבי יוחנן לגבי אבלות בדברים שבצנעה לא נאמרה לגבי שבת אלא לגבי מועד.

דעת הרמב"ן היא: "בודאי למאי דקאמרינן הכא יש אבלות בשבת... שזה יש בו אבלות בין בצנעא בין בפרהסיא"²³. וכן כתב גם בספרו תורת האדם: "בני יהודה ובני גלילא הני אמרי

18 ועוד שם בתוס' ד"ה הכי: "א"ר יוחנן דברים שבצנעא נהג, פסק בהלכות גדולות כרבי יוחנן".

19 כתובות ד ע"א.

20 תוס' מו"ק כג ע"ב ד"ה יש.

21 דעת הרמב"ם שבמועד אין אבלות כלל אפילו בצנעא, וכמו שפסק בהלכות אבל פ"י ה"ג: "הרגלים וכן ראש השנה ויום הכפורים אין דבר מדברי אבלות נהג בהן". אם כן דברי רבי יוחנן שאבלות נהגת בצנעא היא לגבי שבת.

22 בעל המאור מו"ק, יד ע"ב בדפי הרי"ף.

23 מלחמת ה' שם.

יש אבילות בשבת והני אמרי אין אבילות בשבת... למר יש אבילות בין בצינעה בין בפרהסיא ולמר אין אבילות כלל²⁴.

כלומר, לדברי הרמב"ן בני גליל נהגו אבילות בשבת גם בפרהסיא²⁵. וכך הביא הריטב"א בשמו: "בני יהודה ובני גליל, הני אמרי יש אבילות בשבת והני אמרי אין אבילות בשבת. יש שפירשו דברים כפשוטן הני אמרי יש אבילות בשבת אבילות גמורה לכל דבר" – היינו גם בצנעה וגם בפרהסיא - "ואידך אמרי אין אבילות בשבת כלל... ובכללם רבינו הרמב"ן ז"ל שהוא מבעלי השיטה הזאת"²⁶.

מנהגי אבילות בשבת באשכנז אף בדברים גלויים

להלכה נפסק בשולחן ערוך (יו"ד סי' ת סעי' א): "שבת אינו מפסיק אבילות ועולה למנין שבעה, שהרי קצת דיני אבילות נוהגים בו, דהיינו דברים שבצינעא... אבל דברים שבפרהסיא לא". כדעה זו נקטו כל הפוסקים באשכנז ובארצות אחרות, הלכה ולמעשה. אך בכמה מנהגי אבילות גלויים מצאנו שנהגו בהם בשבת באשכנז, ואילו בספרד נמנעו מהם משום "אבילות בפרהסיא". להלן נפרט את חילוקי המנהגים בין אשכנז לספרד בענייני אבילות בשבת.

א. שאילת שלום לאבל

שאילת שלום, לשיטת כמה ראשונים, נחשבת "דבר שבפרהסיא". כך לשון ספר המכתם: "ובירושלמי שהביא הראב"ד ז"ל משמע דשאלת שלום הוי מדברים שבפרהסיא"²⁷. ולפיכך פסק הרמב"ם: "השבת עולה למנין אבילות, ואין אבילות בשבת אלא בדברים שבצנעה... אבל בדברים שבגלוי אינו נוהג בהן אבילות, אלא לובש מנעליו... ונותן שלום לכל אדם"²⁸. והנה באשכנז העיד מהרי"ל כדבר פשוט: "דנהגינא דאין שואלין בשלום אבלים אפילו בשבת"²⁹. ובליקוטים שבסוף ספר מהרי"ל מסופר שכשהיה מהרי"ל אבל "לא בירך הרב הנערים ולא את קרוביו באותו השבת, ויצא מבית הכנסת דומם והלך לדרכו, ולא נתן 'שבת-טוב' לשום אדם כאשר היה נוהג לעמוד כל שבת לפני בית הכנסת מעט ונתן שלום לנכרים ושבת טוב לכולא ציבורא"³⁰. לפי מנהג מהרי"ל, אבל אינו נותן שלום ואינו שואל שלום. בעניין שאילת שלום היו שהחמירו באשכנז ובנותיה גם בשבת חזון. על מנהגו של בעל

24 תורת האדם, שער האבל, ענין שבתות וימים טובים.

25 לדעת הרמב"ן שם לפי מסקנת הגמרא אפילו לבני יהודה שאין נוהגים אבילות בשבת, מכל מקום יש לנהוג דיני אבילות בצינעא.

26 ריטב"א מו"ק שם.

27 ספר המכתם, כמובא קובץ שיטות קמאי מו"ק כג ע"ב.

28 רמב"ם הלי' אבל פ"י ה"א.

29 שו"ת מהרי"ל, סי' לא.

30 ספר מהרי"ל, מהדור' מכון ירושלים, תשמ"ט, עמ' תרו-תרח.

ספרות התוספות למסכת כתובות*

ראשי הפרקים

תוס' ר"י הלבן | תוספות שאנץ | תוספות שאנץ מהדורה אחרת | תוספות הרא"ש |
הערות על תוספות הרא"ש מתלמיד הרא"ש | תוספות טוך | גלין תוספות טוך | תוספות
אנוני | תוספות אלפס לר"מ מלונדריש | תוספות אלפס לר"י זוסלין | פסקי תוספות |
קבצים אבודים | פירות הנושרים | נספח: ביאור בתוס' על פי עיון במקורותיו

א. תוס' ר"י הלבן (ר' יצחק בן יעקב הלבן, תלמיד ר"ת וריב"א¹, בוהמיה, מאה י"ב).

זיהוי המחבר: 1. ע"פ הכותרת בכתב היד שנכתב בתקופת המחבר והועתק לפי עדות הסופר
מכתי"ק של ר"י הלבן. 2. ציטוט האור זרוע עיין הע' 7. מהות החיבור: בירורים רחבים וממצים
על ענינים וסוגיות הנזכרים במסכת, ולעיתים הערות קצרות². היקף החיבור: ב,א-יח,א, ופרק
רביעי וחמישי (מא,ב-סג,ב) נדפס: ע"י פנחס יעקב כהן, לונדון תשי"ב, ע"פ כת"י מינכן 317

* אף שסידור מאמר זה הינו על פניו בצורה ביבליוגרפית יבשה, מובלעים בו חידושים רבים, שאת חלקם
סיכמתי בסוף המאמר בפרק 'פירות הנושרים'.

מאמר זה נכתב ונערך רובו ככולו בשנת תשע"ב. חשוב לציין, כי בינתיים פרסם ידיד נפשי החוקר
התורני הנכבד הרב אריאל אפרים אהרונוב שליט"א מאמר: 'שינויי עריכה בסופי מסכתות בקבצי תוספות
טוך', חצי גיבורים י (ניסן תשע"ז), עמ' תשיד-תשמה, ושם בעמ' תשכח-תשלו, דן בהרחבה בתוס' כתובות
והפריך לנכון טענותיו של אורבך על חוסר העיבוד כביכול של ר"א מטוך. גם אני הקטן הגעתי לאותן
מסקנות בדיוק במאמרי זה (א. שהתוס' בדפים יג-יד הן תוס' שאנץ; ב. שהתוס' בדף פח הוא תוס' שאנץ; ג.
שהתוס' מדף צ' הוא מהדורת תוס' שאנץ קצת שונה מן הנדפס). וכידוע "ההולך בדרך ישרה פוגש אנשים
נוספים באותה הדרך". ורק ראיתי לנכון לציין זאת לבל יחשדוני בגניבה ספרותית.

מי יתן ויהיה מאמרי זה תרומה צנועה להכרה מעמיקה של חיבורי הראשונים, וההבנה על איזה חיבור
מיוסד כל חיבור, וגם ידיעת מהות חיבור כל אחד ואחד מהם מה היתה מטרתו. ובכך מצטרף מאמר זה
למאמרי הקודם בכמה זו 'קטעים מתוספות שאנץ למסכת קידושין', ירושתינו, ו (תשע"ב), עמ' טו-פה. שאף
הוא מוקדש לאותה מטרה קדושה.

1 ראה י' גנחובסקי, תוס' ר"י הלבן יומא, ירושלים תשט"ז [וצורף לפירוש רבינו אליקים יומא, הוצאת וגשל,
ירושלים תשנ"א] מבוא עמ' 18-21.

2 בניגוד לתוספותיו ליומא שהם פירושים והערות קצרות על סדר המסכת, ועוד הבדל שבתוס' ליומא עיקר
החידושים אינם עצמי אלא מובא דעת הרב (ריב"א) כמעט בכל עמוד ובכבוד רב, ואילו בכתובות ניכרת
פרשנות עצמית המתבטאת לעיתים במילים חריפות נגד אלו שהוא סותר את דעותיהם (גניחובסקי שם עמ'
22-24 וע"ש עמ' 27-29 וראה: אורבך, עמ' 216-219).

(ס' 1155)³ וצולם בתוך סדרת "על מסכת" ירושלים תשמ"ו. נוסחאות: כתב היד שממנו נדפס החיבור משובש מאוד, ובכל קטע יש כמה טעויות, וחלקם משבשים כוונת המחבר⁴. מן החכמים שמביא: ר"ח (14 פעמים) רש"י (20) ר' יוסף טוב עלם (1), רבי יב"א הלוי (7) רשב"ם (3) ר"ת (6) ר' יצחק ב"ר מרדכי (1) ר' משה ב"ר יואל מרנשבורג (1) רבינו פטר קרנט"ט (1) רבינו חיים כהן בר חננאל (1)⁵. הובא: תוספות⁶, אור זרוע⁷, מהר"י כ"ץ⁸. הערות: גנחובסקי⁹ הביא קצת ראיות שהיה שתי מהדורות של תוס' ר"י הלבן, לכתובות, ואין בדבריו ממש¹⁰.

ב. תוספות שאנץ (ר' שמשון [הר"ש] משאנץ ב"ר אברהם, צרפת, מאה י"ב), המהדורה

הרגילה [עייני עוד בפרק הסמוך].

זיהוי המחבר: 1. כתובת בכתב היד שעמד לעיני מדפיסי אמסטרדם¹¹. 2. כל המובא בתוס' שלנו (תוספות טוך) "וקשה לרשב"א" "ונראה לרשב"א" וכדומה, נמצא בתוס' אלו בלשון "וקשה ליי" "ונראה ליי" וכדומה. 3. סגנון החיבור כגון הזכרת ר"י בשם "רבי"¹², חתימה "מפי

3 העתק מכתב יד זה שנעשה ע"י ר' זלמן טוביה יפה שו"ב במינכן, ישנו בספריה הלאומית בירושלים ומספרו 8.2488.

4 ראה גנחובסקי שם עמ' 26. ואצ"ר כגון מקצת תיקונים: עמ' ב ד"ה אלא שורה 1-2 דמפרש "טעמא" היינו מתני' דהכא דקתני שפעמים בשבת ולא מפרש "טעמא היינו ברייתא דמפני" כצ"ל. שם שורה 30 מפני מה אם הגיע זמן באחד בשבת "כ"י - צ"ל "אינו". שם מעלה לה מזונות "ותימה הא" כמו כן צ"ל. שם שורה 5 לא מפרש "טעם ונתלית" צ"ל "טעמא נתלית". שם שורה 8 תלי תניא כלומר טעמא מילתא נדצ"ל תלי תניא "דמפרש טעמא כלומר מילתא". שם שורה 11 ולא סיים ומדוע צ"ל ולא "סיימה מדוע". דף יב, ב ד"ה רב הונא שורה 8 "ומעדים" צ"ל "ומעדיף" (ויתכן שזה טעות דפוס ולא בכת"י המקור).

5 ראה פירוט המקורות במבוא שם, לצערנו ציין המהדיר לפי העמודים בכתב היד ולא לפי עמודי הדפוס.
6 דף לח, ב ד"ה יש בגר (ואותו דבר בשמו בתוס' ב"ק ע"א, כ ד"ה סיפא) והוא בר"י הלבן מב, ב סוף ד"ה כי קאמינא (והרא"ה מב, ב שלא ראה הדברים במקורם אלא בקבצי התוספות, הביא את הפירוש בסגנון שונה קצת ועמד ע"ז הפני" בדף לח, ב, וע"ע ברמב"ן שם שהוא מקור הרא"ה).

7 ח"א סימן תשלט, והוא מילה במילה בתוס' ר"י הלבן ב, א ד"ה או דילמא, כולל הביטוי האישי "מכאן אני מדקדק", ורק מה שכתב באור זרוע "ועכשיו שאם וכו' אינו יכול לישא אשה אחרת" הוא פראפזה מקוצרת מדברי ר"י הלבן שהאריך בזה מאוד.

8 המובא בשיטמ"ק ב"מ ז, ב, והוא בר"י הלבן ריש כתובות ד"ה לפיכך. ואף שמהר"י כץ שם כתב לתרץ מדעתו כתירץ שתירץ ר"י הלבן עצמו, אינה קושיה כלל כי לא ראה מהר"י כץ את ר"י הלבן במקורו אלא שבאיזה קובץ תוספות הביאו קושיית ר"י הלבן ושם לא הובא תירוץ ופשוט.

9 הנ"ל בהע' 1 עמ' 23-25.

10 ראיותיו הם מהשינויים שבציטוטי הראשונים לנמצא לפנינו. אך ראה בהערות הקודמות שיישבנו כל קושיותיו.

11 מדפיסי אמסטרדם ציינו על התוס' הנדפס בש"ס בדף צ' ע"א [שברור שהם מאותו מחבר שחיבר החבור שהדפיס אברהם ליס] "מכאן העתק מתוס' רבינו שמשון" ובודאי שכתבו כן ע"פ כתב יד. וקרוב לוודאי שהיה כתוב כן בכתב היד של התוס' הנדפס שהגיהו על פיו את התוס' עיין להלן אות ו סעי' "כת"י".

12 ליס בהקדמתו כותב שרבינו מזכיר ברוב הפעמים את רש"י בשם "רש"י" ולא "הקונטרס" וכדרך הר"ש משאנץ בחיבוריו. ואיני יודע מהיכן לקח את הקביעה הזו כי בתוס' שאנץ ש'ליס' עצמו הוציא לאור מוזכר "רש"י" כ-110 פעמים מול כ-150 "קונטרס". ולהלן קצת נתונים בשאר חיבורי הר"ש משאנץ.

שניים שהם אחד : ר' זלמן מרוטנבורג ור' יקותיאל הכהן*

אשכנז של תקופת הראשונים היתה מלאה חכמים וסופרים, מהם שנודעו לדורות ומהם שדבר קיומם לא נודע או כמעט לא נודע. בתעלומת זיהויו של אחד מהחכמים העלומים יעסוק המאמר הנוכחי, אשר סופו יוביל למסקנה כי אין מדובר בחכם עלום אלא במי שכבר נודע ונתפרסם במקצועו.

א. השיר 'ישראל השר' ומחברו

השירה הלימודית, שנועדה למסור או לסכם ידיעות או הוראות במקצועות שונים, בצורה מסודרת ושיטתית¹, לא תפסה מקום נכבד בעולמה הפייטני של אשכנז, ורק חכמים מעטים שלחו את ידם בכתיבת שירה כזו, ומהם שהקדישו את יצירתם השירית למקצועות הניקוד, הדקדוק ותחומים קרובים².

אחד השירים הלימודיים העוסקים במקצוע הניקוד, הפותח 'ישראל השר בשמחה ישיש ישכיל במארשה', נכתב בידי ר' זלמן מרוטנבורג, בן זמנו ומקומו של מהר"ם מרוטנבורג. זהו שיר המורכב כולו מתיבות המחזיקות שי"ן שמאלית, והוא נועד ללמד את המעיין מהי ההגייה הנכונה של אותן תיבות.

השיר מופיע בארבעה כתבייד, כולם אשכנזיים מן המאה הארבע-עשרה. באחד מהם לא נתפרש שם המחבר³, והשני - מייחסו ל"ר' יוסף הנקדן"⁴, הוא כנראה ר' יוסף בר' קלונימוס

* תודתי לפרופ' שמחה עמנואל הי"ו על הערותיו לגירסתו הראשונה של המאמר.

קיצורים ביבליוגרפיים שנעשה בהם שימוש במאמר הנוכחי:

אלדר, שער נוח התיבות = א' אלדר, 'שער נוח התיבות מתוך 'עין הקורא': כללי מלרע ומלעיל ליהב"י הנקדן', לשוננו, מ (תשל"ו), עמ' 190-210

ירקוני, עדויות ישירות ועקיפות = ר' ירקוני, 'עדויות ישירות ועקיפות על מבטאיה של העברית בעין הקורא' ליקותיאל הכהן, תעודה, ט (תשנ"ה), עמ' 169-181

ירקוני, עין הקורא = ר' ירקוני, 'עין הקורא' ליקותיאל הכהן, א-ב, ע"ד, תל-אביב תשמ"ה מסורת המסורת = ר' אליהו בחור, מסורת המסורת, מהדורת כ"ד גינצבורג, לונדון תרכ"ז

1 ראה: ע' פליישר, 'הקצידות האלוהיות', תרביץ, סז (תשנ"ח), עמ' 29 הערה 2.

2 על השירה הלימודית באשכנז כתבתי מחקר מקיף (בכתובים), ושם ייחדתי פרק לשירים הלימודיים שבמקצועות אלו.

3 כת"י פרמה, פלטינה 2826 (מתכ"י: F14339), בכתובה אשכנזית משנת ה'קמ"ו (1386), בסוף כתב-היד.

4 כת"י האלי, האוניברסיטה Yb Qu. 10 (מתכ"י: F14638), דפים 132-133. בכתובה אשכנזית מהמאה

הנקדן, שפעל סביבות העיר ווירצבורג במחצית הראשונה של המאה השלוש-עשרה⁵, ונודע משני שירים לימודיים אחרים שחיבר בתחום טעמי המקרא: (א) 'אנגן בתהלים ואיוב ומשלים', על טעמי המקרא של ספרי איוב, תהלים ומשלים⁶; (ב) 'חרוזים על הטעמים' שתחילתם 'אשיש באחדות אהגה בתורתו'⁷, או 'אשיש באמרות אל אהגה בתורתו'⁸. אולם נראה, שייחוס השיר 'ישראל השר' לר' יוסף הנקדן שבכתב-היד השני אינו נכון, ואפשר שהייחוס מוסב על השיר 'אשיש באמרות אל' – שהוא, כאמור, נתחבר אכן בידי ר' יוסף הנקדן – המועתק שם מיד אחרי השיר 'ישראל השר'⁹. ושמה זיהויו המוטעה של כתב-היד השני מקבל אישוש-מה מרשלנותו של מעתיק כתב-היד במסירת גופו של שיר, שכבר פתיחתו משובשת אצלו: "ישראל השר ולשון שר ונגיד", בעוד השיר כולו מורכב אך ורק מתיבות שיש בהן שי"ן שמאלית.

דחיית הייחוס הנרשם בכתב-היד השני היא בעקבות שני כתבי-היד הבאים, השלישי והרביעי, הקובעים את ר' זלמן הנקדן מרוטנבורג כמחבר השיר: "זה החיבור מן ימין ושמאל יסד ר' זלמן נקדן, זל"ע, מרוטנבורק"¹⁰; או: "ימן [=ימין] ושמאל מהשיני"ן, מיסוד ר' זלמן הנקדן מרוטנבורק זל"ע"¹¹. זאת ועוד, הייחוס לר' זלמן הנקדן מרוטנבורג מפורש גם בהדפסתו היחידה של השיר, שהופיעה בצירוף פירוש מאת ר' אביגדור קרא, מחכמי פראג בסוף המאה הארבע-עשרה ותחילת המאה החמש-עשרה¹².

הארבע-עשרה.

- 5 ראה: ר' ריינר, 'אבן שכתוב עליה: תוארי הנפטרים על מצבות בית העלמין בוורצבורג 1147-1346', תרביץ, עח (תשס"ט), עמ' 135.
- 6 ראה: ר' דוידון, אוצר השירה והפיוט, א6375. השיר נרפס עלידי א' ברלינר, טעמי אמ"ת בחרוזים, ברלין תרמ"ו.
- 7 כת"י ברלין, ספריית המדינה Or. Qu. 647 (בקטלוג שטיינשניידר 118; מתכ"י: F1772), עמ' 112-122.
- 8 כת"י האלי, האוניברסיטה Yb Qu. 10 (הנוכח למעלה, הערה 4), דף א-134. שיר זה (על שתי נוסחאות פתיחותיו) לא נרשם אצל ר' דוידון, אוצר השירה והפיוט.
- 9 ע"ל לעיל, ליד הערה 8 ובה.
- 10 כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 18684 (בקטלוג מרגליות 514; מתכ"י: F4978), דף ב1. כתב-היד הוא בכתיבה אשכנזית משנת ה'קנ"ב (1392). בקטלוג המכון לתצלומי כת"י עבריים נרשם: 'יסד ר' זלמן נקרא זל"ע מרוטנבורג'. ואני העתקתי על-פי קטלוג מרגליות לכת"י העבריים שבספרייה הבריטית. ראה: G. Margoliouth, *Catalogue of the Hebrew and Samaritan manuscripts in the British museum*, II, London 1905, p. 121.
- 11 כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 9403 (בקטלוג מרגליות 73; מתכ"י: F4911), דף א228. כתב-היד מחזיק חמשה חומשי תורה, הפטרות ומגילות בכתיבה אשכנזית מהמאה השתים-עשרה השלוש-עשרה, ובסופו, דפים א228-230, חיבורים קצרים בענייני מסורה וניקוד – ביניהם השיר שלפנינו – בכתיבות שונות מאוחרות יותר, מהמאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה. על כתב-היד ראה: מרגליות, קטלוג המוזיאון הבריטי (לעיל, הערה 10), I, לונדון 1899, עמ' 47-48. ושם לא פוענח במדויק קולופון השיר.
- 12 מדבר סין, פרנקפורט דאודר תקכ"ט, דף ו ע"ב - ז ע"א. כותרת השיר: "זה חיבור יוסד מימין ושמאל, יסד ר' זלמן נקדן ה"ה מרוטנבורג", ופירושו של ר' אביגדור קרא משולב בתוך בתי השיר, כשהשיר ופירושו מובחנים

והמה בכתובים

קטנתי

בפסוק בפרשת וישלח 'קטנתי מכל החסדים', יש ויכוז איזה טעם הוא הנכון במילה 'קטנתי'. רבים סבורים שלפי מנהג אשכנז צריך להטעים את המילה 'קטנתי' ברביע, אך אין זה מדויק. יש בידי אוסף מסוים של חומשים מדפוסים שהשתמשו בהם בקהילות אשכנז, מלבד חומשי רעדעלהיים שזכו לתפוצה עצומה ודחו את מרבית הדפוסים האחרים. ככולם מופיעה המילה 'קטנתי' באזלא גרש: קטנתי. ואלו הם:

- אמשטילרדם תל"א עם ביאור קטרת הסמים
- אמשטרדם תקכ"ד
- פיורדא תקמ"ה
- המבורג תקמ"ז
- זולצבאך תקנ"ט
- אופנבאך תקס"ח
- אמשטרדם תקפ"ז בהוצאת מוהר"ר נפתלי בן הג"ר יעקב משה לעווענשטאם אב"ד אמשטרדם
- חומש לא אורתודוקסי של שלמה הרקסהיימר, בערנבורג תרי"ד (ושוב בלייפציג תרכ"ה, שהגיע אלי מעזבונו של הרב אהרן נויבירט זצ"ל, וכפי הנראה יש מן החרדים שהשתמשו בו).
- חומש 'אור לישראל', קראטאשין תרכ"ח ("הוגה בעיון רב על פי תקון עין הסופר מאשכול השלמות החכם הרבני מהור"ר וואלף ב"ר שמשון ז"ל איש היידנהיים").

רק החומש הלא אורתודוקסי של לודוויג פיליפסון, בערלין תרכ"ט, מטעים ברביע, כנראה בהשפעת היידנהיים. – נגד תרגום החומש הזה יצאו כל גדולי הרבנים באשכנז בשנת תר"ך בכרוז תקיף. אך גם מול חומשו של היידנהיים, מתייצבים בעת החדשה חומשיהם של גדולי הרבנים בגרמניה, שקבעו את הנוסח כחומשים שקדמו לרוו"ה, 'קטנתי' באזלא גרש קטנתי:

- חמשה חומשי תורה, מדויק היטב, הובא לדפוס ע"י הרבנים יצחק דוב הלוי כאמבערגער בווייצבורג, עזריאל הילדעזהיימער בבערלין, מאיר לעהאמנן במאינץ, אויף קאזטען דער ארטהאדאקס-איזראעליטישען ביבעלאנשטאלט [=על הוצאות חברת-התנ"ך החרדית]. נדפס בפפד"מ ומגנצא במהדורות חוזרות ונשנות. במהדורות קדומות צוין: "עזריאל הילדעזהיימער באייזענשטאדט", ובמאוחרות נשמט שמו, ותחתיו הופיע שם אחר: "אברהם אדלער באשאפפנבורג".
- חמשה חומשי תורה, חלק א, ספר בראשית, מתורגם ומבואר מאת הק' שמשון בן לא"א כמוהר"ר רפאל הירש פ"פ זלה"ה, פראנקפורט דמיין תרכ"ז. [וכן בכל המהדורות הבאות שנדפסו בפפד"מ, הן בחייו והן אחר פטירתו, כולל התרגום האנגלי של ר' יצחק לוי, לאנדאן תשי"ט, והתרגום האמריקאי של ר' דניאל הברמן, ירושלים – ניו יארק תשס"ב, והתרגום העברי של מוסד יצחק ברויאר, מהדורה מחודשת, ירושלים תשס"ב, והתרגום העברי של קרן הרב יוסף ברייער, ירושלים תשע"ב, מלבד התרגום הישראלי של מוסד יצחק ברויאר, ירושלים תשכ"ז, שצילם את חומשי רעדעלהיים].

כבא הספר

בנין שלמה

מסכת קידושין - ליקוטי מסכתות
שחיבר ריש מתיבא וריש דיינא דק"ק פרנקפורט דמיין
כמוהר"ר רבי נתן מז זצ"ל
עורך: מרדכי עמנואל
ביתר עילית, תשע"א

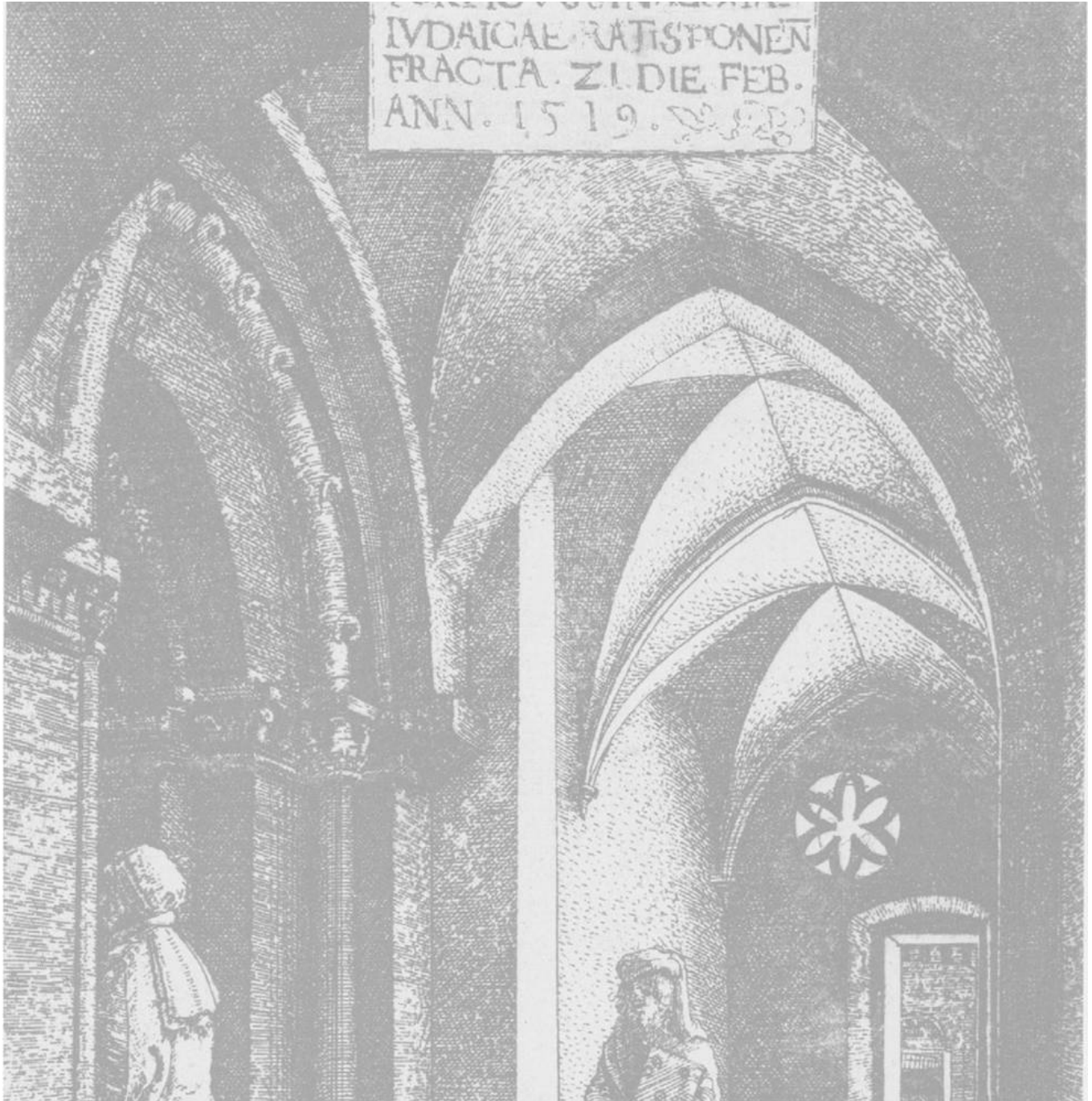
מגאוני ארץ אשכנז בתקופת פארה היה רבי נתן מז, שהרביץ תורה וישב על מדין בעיר ואם בישראל פרנקפורט דמיין במשך למעלה מארבעים שנה, עד לפטירתו בשנת תקנ"ו. ועם כל זאת נותר שמו וזכרו עלום. כמה בני ישיבה שמעו את שמו ושמעו של מי שהיה נערץ על גדולי דורו, ושימש כראש בתי הדין וראש הישיבה בעיר ואם בישראל פפד"מ? על אחת כמה וכמה מי מהם מכיר את ספרו "בנין שלמה"? בחייו הוציא רבי נתן רק את ספרו על מסכת סנהדרין, ושנה לאחר פטירתו הוציא בניו את חיבורו על מסכת עבודה זרה. מאז, במשך למעלה ממאתים שנה, היו כתביו ספונים וגנוזים, תלויים במזל הספרים - עד שהאיר להם, והמהדיר הרב מרדכי עמנואל קם להם לגואל. בשנת תשנ"ט זכה להוציא לאור עולם את ספרו על מסכת גיטין, ובעקבותיו את הספר שלפניו על מסכת קידושין פרקים א-ב, וביאורים על סוגיות מתשע מסכתות נוספות.

חיבור זה שלפנינו מבוסס על כמה כתבי יד, שהועתקו ביד נאמנה, וסודרו בסדר מאיר עינים. הערות השוליים של המהדיר מפנות בעיקר לחיבורי האחרים של הגאון המחבר.

שם הספר 'בנין שלמה' אינו לא על שמו או שם אבותיו של הגאון המחבר, אלא על שמו של רש"י, שהוא טורח להגן עליו מקושיות התוספות. לתשומת לב ראויים דברי המהדיר במבואו, כי "בחיבורו על מסכת קידושין, דן רבינו רבות בסוגיות המשופעות בלימודים ודרשות שונות ע"פ מידות שהתורה נדרשת בהן, שחלקם נראים לכאורה כסותרים זה לזה, והוא עמל רבות למצוא דרך ליישב את הסוגיות ואת הדרשות על מכוון".

כתבים אלו מבוססים על שיעוריו שמסר לתלמידיו, כפי שפעמים רבות מציין הגאון המחבר "והעלתי בלימוד הישיבה" וכיו"ב. עובדה זו ניכרת היטב בסגנונו של הספר, שהוא עשוי כהרצאת שיעור רב לתלמידיו, עד שהמעייין כביכול שומע את הד קולו של הגאון המחבר ודומה עליו כאילו יושב הוא בין שורות תלמידיו.

שרשיו של הגאון המחבר נטועים עמוק במסורת אשכנז. הוא עצמו חוליה בשושלת גדולי מוסרי התורה, כעדות עצמו: "בימי חורפי הייתי משמש ויצקתי מים מפי אדמ"ו הגאון הגדול המפורסם מהרי"ך זצ"ל בעל המחבר שב יעקב, ואחר כך... הייתי מתגדל תמיד אצל אדמ"ו הגאון המפורסם מהור"ר יעקב יושע זצ"ל בעל המחבר פני יהושע אשר הייתי אצלו כבן לאב". כך כותב המחבר בהקדמתו לספרו על מסכת סנהדרין, שהועתקה גם לכרך זה. חיבתו של הרב לתלמיד היא הדדית, המחבר מרבה לדון ולפלפל, לבאר ולהרחיב בדברי רבו בעל פני יהושע.

מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז בא"י וחו"ל

לוח לשבתות ומועדי השנה לשנת תשע"ט

מתפללים בכניסתם לבית הכנסת העתיק ברגנסבורג - ציור משנת רע"ט

לוח מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז לשנת תשע"ט

תשרי

ערב ראש השנה

מחליפים את הפרוכת, המעילים, כסויי עמוד החזן והבימה, בכיסיים לבנים, ומשאירים אותם עד אחרי יום הכפורים. בדורות האחרונים נהגו לכסות גם את עמודי המתפללים במפות לבנות.

גירסאות התפילה

בתפילות ראש השנה כופלים 'לעילא ולעילא' רק בקדישים שנתקנו לאמירת הש"ץ, והיינו: בערבית לפני תפילת העמידה ולאחריה; בשחרית – לפני 'ברכו' ולאחר חזרת הש"ץ; לאחר קריאת התורה; במוסף לפני העמידה ולאחר חזרת הש"ץ. אך בקדישי מנחה של ש"ץ וכן בכל קדישי יתום אין כופלים. בשאר ימי התשובה, מלבד יום הכפורים, אין כופלים 'לעילא' כלל.

להלן גירסאות התפלה בכל עשרת ימי תשובה:

וְכָתוּב לְחַיִּים טוֹבִים בְּנֵי בְרִיתְךָ (בלא המלה 'כל').

בְּסֵפֶר חַיִּים וְכוּלִּיה לְפָנֶיךָ אָנוּ (ולא אנחנו) וְכָל עַמְּךָ בֵּית יִשְׂרָאֵל לְחַיִּים וְשְׁלוֹם (בלא המלה 'טובים')

סיום העמידה: עוֹשֶׂה הַשְּׁלוֹם, במקום 'המברך את עמו ישראל בשלום'.

בסוף קדיש ובסוף העמידה אומרים את הנוסח הרגיל: עוֹשֶׂה שְׁלוֹם (בלא הוספת ה"א הידיעה – 'השלום').

אָבִינוּ מְלַכְנוּ פְּלֵה דְבָר וְחָרַב וְרָעַב וְשָׁבִי וּמִשְׁחִית וּמִגְּפָה מִפְּנֵי בְרִיתְךָ.

אָבִינוּ מְלַכְנוּ כְּתִבְנוּ בְּסֵפֶר מַחִילָה וְסְלִיחָה (ולא 'סליחה ומחילה').

להלן גירסאות התפלה בימים הנוראים:

וְאִזְ צְדִיקִים יִרְאוּ וַיִּשְׁמְחוּ (ולא 'ובכן צדיקים').

וְנֶאֱמַר וַיִּגְבַּה ה' צָב-אוֹת בְּמִשְׁפָּט (ולא 'פְּקֻתוֹב ויגבה').

וּדְבָרְךָ מְלַכְנוּ אָמֵת (ולא 'ודברך אמת').

בתחילת הקדושה אחר כל סילוק: פְּקֻתוֹב וְקָרָא זֶה אֵל זֶה (בלא 'על יד נביאך').

במוסף ב'ומפני חטאינו': שְׁנַשְׁתַּלְחָה (ולא 'השלוחה').

וְתַעֲרַב לְפָנֶיךָ עֲתִירְתָּנוּ (ולא 'ותערב עליך').

הוספות ופיוטים

בכל עשרת ימי התשובה בחזרת הש"ץ אין הקהל אומר 'זכרנו', מי כמוך, 'וכתוב', אך הקהל עונה: 'אמן' על אמירת 'וכתוב לחיים טובים בני בריתך', וכן הקהל מקדים לומר 'בספר חיים לפני הש"ץ'.

בימים הנוראים אומרים את הפיוטים אשר במחזורי אשכנז המובהקים, לפי מנהג פפד"מ ובנותיה, ואין מדלגים בהם, לא בברכות קריאת שמע ולא בתפילות העמידה. הפיוטים של ראש השנה כמעט כולם שוים במחזורי אשכנז ופולין.

חלקי הפיוטים נאמרים בדרך כלל לפי ההנחיות המצוינות במחזור. מה שמצוין בו לאמירת חזן, נאמר על ידי החזן בקול רם, ומה שמצוין בו לאמירת הקהל, נאמר על ידי הקהל. לעתים, חזן אומר את